

Драгутин Лековић

ИСТОРИЈСКИ И АКТУЕЛНИ ЗНАЧАЈ МАРКСОВЕ КРИТИКЕ ГОТСКОГ ПРОГРАМА

У историји немачког социјалистичког покрета Готски конгрес фигурира као конгрес уједињења (Der Gothaer Einigungskongress 1875). Он је конгрес уједињења не само по томе што је био непосредно у функцији уједињења двеју политичких групација немачког радничког покрета — ласаловаца и ајзенаховаца — него и по томе што је то уједињење на том конгресу и фактички реализовано. Са тим уједињењем немачки раднички покрет је превладао своју унутрашњу поцепаност и конституисао се као јединствена политичка организација. У том смислу Готски конгрес представља нову етапу у историји немачког радничког покрета.

Поред овог историјског, Готски конгрес има и један други значај и обележје, по коме је такође постао чувен и остао да се помиње. Тај значај састоји се у томе што је Марксово и Енгелсово критичко разматрање уједињења поменутих групација — форме у којој је оно остварено и програмске платформе на којој је оно базирано — дало повода да се не само осветли принципијелна супротност марксизма и ласаловства него и да сама Марксова теорија научног социјализма уђе у нову фазу — фазу свог завршног продубљавања и конкретизовања. Због свега тога анализа Готског конгреса и Марксове и Енгелсове критике коалиционог програма који је за тај конгрес био припремљен заслужује посебну пажњу. Овај интерес је утолико оправданији што се ових месеци навршава сто година од тих значајних догађаја и што поруке везане за Марксову и Енгелсову критику коалиционог програма имају крупан значај за савремено историјско раздобље уопште и за савремени комунистички и раднички покрет напосе. Зато ћемо у овој студији указати на обе стране — на историјски и актуелни значај Марксове критике Готског програма.

Политичко организовање немачке радничке класе
и идејно-теоријски основи политичких групација

I

Политичко организовање немачке радничке класе непосредно је везано за појаву радничких савеза (Arbeiter-Verein). Ови савези — како се А. Бебел, непосредни актер и сведок њихове појаве, изразио — ницали су почетком шездесетих година прошлог века, као гљиве после топле летње кише.¹ Они су били много више израз спонтане тежње радничке класе за обједињавањем и узајамним помагањем него оформљене социјалистичке свести и свесне револуционарне оријентације. У ствари, како сведочи Бебел, приликом оснивања једног од првих таквих савеза, лајпцишког радничког савеза, нико од учесника није био свесни социјалиста. Констатујући да је само неколико најистакнутијих актера савеза познавало Вајтлингове списе, Бебел је додао да му није било познато да је међу активистима савеза било оних који су познавали Марксов и Енгелсов *Манифест комунистичке партије* и револуционарну делатност Маркса и Енгелса у овом делу Немачке.² Настали првенствено у индустријским центрима Немачке — Лајпцигу, Берлину, Нирнбергу, раднички савези имали су у почетку педагошко-просветни карактер. Сма трајући да радници не треба да се баве политиком, они су се ограничавали на културно-просветну и хуману активност — на просвећивање и економско потпомагање радника. Масовна појава и брзо ширење ових радничких савеза објашњава се не само спонтаном тежњом радника за обједињавањем ради узајамног потпомагања и заштитивања од социјално-политичких невоља него и подршком коју су они добили од стране либералне буржоазије и њене прогресистичке партије основане 1861. године. Ангажована у конституционалном конфликту са јункерством почетком шездесетих година, либерална буржоазија је у радничкој класи видела погодног савезника у дружању отпора јункерској реакцији и борби за демократизацију земље. Рачунајући на раднике и у перспективи једне даље и одлучније политичке борбе, борбе за непосредно освајање политичке власти, либерална буржоазија је, преко прогресистичке партије и сво-

¹ A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Erster Teil, Stuttgart 1910, С. 50. Поред основних извора — протокола радничких конгреса и социјалдемократских партија — драгоцен извор за проучавање историје немачког радничког покрета и процеса конституисања радничких партија представља: *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung in acht Bänden*. Bd. 1: von den Anfängen der deutschen Arbeiterbewegung bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts, Berlin 1966. Драгоцен извор за изучавање овог проблема представља и зборник Марксових и Енгелсових текстова о Немачкој и њеном радничком покрету. Упореди: Marx-Engels Ueber Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung, *Aus Werken, Schriften, Briefen*. In zwei Bänden. Dietz Verlag Berlin 1961.

² A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Erster Teil, Stuttgart 1910, С. 50.

јих идеолога — Шулце Делича и др., организовано радила на придобијању радничке класе путем стварања и потпомагања кредитних, сировинских и потрошачких удружења. Посебан интерес либерална буржоазија је показивала за радничке савезе, јер су они као просветно-културне организације пружале знатне могућности за продирање буржоаског утицаја у редове радничке класе. Отуда и њено потпомагање и популарисање тих савеза. Осврћући се на ту помоћ, Маркс је истакао да је она имала за циљ „да се проширује систем туторства, радничка класа подмићује, а покрет лишава ударне снаге“.³

Упркос високопарним хуманистичким фразама буржоаских агитатора, пракса је све више откривала да либерална буржоазија увлачи радничку класу у политички живот, не ради њене политичке еманципације него ради њеног искоришћавања у властите политичке интересе. Неподударност између речи и дела, која је све више долазила до изражаја у држању либералне буржоазије, олакшавала је радницима да одгонетну прави смисао и истинску суштину њене политике. У колико су радници више схватили да их либерална буржоазија употребљава као просто оруђе своје политике у толико су они више долазили до свести о ограничениости чисто просветно-педагошког карактера и делатности њихових савеза и о потреби преласка од просветне и хуманитарне делатности на организовану политичку активност. Разочарање у либералну буржоазију као колебљивог и себичног савезника потпомагало је политичко сазревање радничке класе, које се испољавало у све већем захтеву за диференцирање од либералне буржоазије.

Благодарећи свести о потреби диференцирања од либералне буржоазије, у тим радничким кружоцима и савезима јавља се током шездесетих година идеја о властитој организацији, тј. о јачању организационе централизације савеза и стварању једног општенемачког радничког савеза. То је, у ствари, била идеја групирања савеза у јединствену политичку организацију радничке класе.

У овим практичним напорима око конституисања политичке организације радничке класе, крупну улогу одиграли су ласаловски оријентисани активисти, како они из редова радника тако и они из редова ситне буржоазије и либералне интелигенције.

Конституисање многобројних радничких савеза залагањем ласаловских присталица и на иједним основама ласаловства довело је током 1862. год. и до непосредног Ласаловог укључивања у борбу за конституисање политичке организације радничке класе. Први израз тог Ласаловог практичног ангажовања на стварању политичке организације радничке класе представља предавање које је он 12. априла 1862. године одржао у једном

³ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 18. II 1865, Преписка, т. III, „Култура“ 1959, Београд, стр. 236. Убудуће овај избор наводићемо са: Преписка.

радничком друштву индустријског предграђа Берлина — у Ognienbürger Vorstadt-у. У том предавању, које је после објављено под насловом *Раднички програм*, Ласал је — како сам каже — осветлио особиту везу савременог историјског периода са идејом радничког сталежа и посредством тога дефинисао неке битне тачке свог властитог политичког програма.⁴

Убрзо после ове Ласалове теоријско-политичке манифестације следиле су и обимне практичне акције Ласалових симпатизера и присталица у масовном покрету, које су Ласалу и Ласаловству, као социјално-политичкој теорији, дале посебно место у радничком покрету Немачке. Победа Ласалових присталица на више радничких скупова и конференција сазваних у циљу конституисања организованог политичког покрета, посебно лајпцишким скупу, одржаном у мају 1863, диселдорфском, келнском и вуперталском, одржаним у априлу исте године, и скупа у Мајнцу, одржаном у мају исте године, све више је истурало Ласала у први план борбе за конституисање политичке организације немачке радничке класе.⁵ Отуда се не треба чудити што су главни актери и бројне групе активиста из редова радника и интелегенције, постижући шира организациона обједињења радничких савеза и формирајући своје централно акционо тело — Централни комитет, нашли за сходно да се директно обрате Ласалу и да од њега затраже да допринос овом великом подухвату. Тај апел они су Ласалу упутили 15. фебруара 1863. године. Петнаест дана касније, тј. 1. марта исте године, Ласал се јавно одредио својим чувеним *Отвореним одговором*, у коме се солидарисао са предузетом акцијом и позвао раднике да пођу путем властитог политичког организовања, путем стварања самосталне политичке партије. Иступајући како против оних који сматрају да радничка класа не треба да се бави политиком тако и против оних који су мишљења да радници треба да буду обичан додатак прогресистичке партије, Ласал је, пледирајући за самосталну политичку организацију пролетаријата, са свог становишта дао одређено теоријско образложење смисла и значаја самосталне политичке организације пролетаријата.⁶

Овај Ласалов одговор оставио је снажан утисак у редовима организације радничких савеза и радничке класе уопште. Он је, како сведочи Меринг, „удариле попут бомбе“.⁷ То потврђује и званични став руководећег тела према Ласаловим тезама. Већ 17. марта исте године Централни комитет је на регуларном заседању већином гласова (6:4) прихватио Ласалов *Отворени од-*

⁴ F. Lassalle, *Arbeiterprogramm*, Ferdinand Lassalle's Gesamtwerke. Hrsg. von Erich Blum, Erster Band, S. 156. Ласалове радове наводићемо у главном по овом издању.

⁵ Ф. Мехринг, *Хисторија њемачке социјалне демократије*, књ. III, „Култура“, Загреб 1953, стр. 7—142.

⁶ F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 617 фф.

⁷ Ф. Мехринг, *Хисторија њемачке социјалне демократије*, књ. III, „Култура“, Загреб 1953, стр. 52.

говор као манифест немачког радничког покрета. Бернштајн несумњиво има право кад каже да „са појавом ове брошуре отпочиње историја Општег немачког радничког савеза“.⁸

Потпогнуги успешном агитацијом Ласала и његових присталица, напори радничких активиста око обједињавања радничких савеза на националном нивоу постизали су све веће резултате. Идеја једног националног савеза, која је лансирана 1861. године у Лајпцигу, добија коначну реализацију у том истом граду 23. маја 1863. године стварањем Општег немачког радничког савеза — (Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein).⁹ За свој допринос идеји радничког сталежа и класном организовању радника Ласал је том приликом добио посебно признање — изабран је за председника Савеза за период од пет година. Овим избором Ласал је тако рећи добио неограничену власт у покрету. То је произлазило не само из његовог огромног ауторитета него и из строго централистичког карактера организације којој је он стао на чело.

Прихватајући Ласала за свог лидера, Савез је самим тим прихватио ласаловство за своју официјелну идеологију. То пот-

друштву“ — каже се у 1. параграфу Статута.¹⁰ А Програм Са-

⁸ Ed. Bernstein: *Ferdinand Lassalle und seine Bedeutung in der Geschichte der Sozialdemokratie*, Ferd. Lassalle's Reden und Schriften, Neue Gesamtausgabe, Mit einer biographischen Einleitung, herausgegeben von Ed. Bernstein, London, Erster Band, Berlin 1892, с. 117.

⁹ Од бројне литературе посвећене стварању Општег немачког радничког савеза, ми ћемо указати на неколико радова који су запажени и који се најчешће наводе: С. Hirsch, *Die Organisation der Deutschen Arbeiterpartei*, Berlin 1869; В. Becker, *Geschichte der Arbeiter-Agitation Ferdinand Lassalle's*, Braunschweig, Bracke 1874; Fr. Mehring, *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*, Zweiter Band, J. Vahlteich, *Ferdinand Lassalle und die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung*, München, Birk 1940; E. Eyck, *Der Vereinstag der deutschen Arbeitervereine (1863—1868)*, Berlin 1904; G. Mayer, *Die Trennung der Proletarischen von der burgerlichen Demokratie in Deutschland (1863—1870)*, Leipzig 1911;

К. Koszyk, *Der Organisator Ferdinand Lassalle im Jahre 1863. Eine Jahrhundert-Betrachtung*, in *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*, Bd. VIII. Најновији и врло значајни студијски и библиографски прилози о овим питањима објављени су у *Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. Herausgegeben von der Friedrich-Eber-Stiftung, Band III, 1963. Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, GmbH, Hannover. У оквиру ових радова посебну пажњу привлачи студија В. Andreaea, *Zur Agitation und Propaganda des Allgemeinen Deutschen Arbeitervereins 1863/64*, с. 297—424. Од најновијих радова посвећених овом питању, истичу се радови Shlomo Na'amana. Упореди S. Na'aman, *Die theoretischen Grundlagen der Aktion Lassalles im Briefwechsel mit Rodbertus*. International Review of Social History, Vol. VI, 1961, part. 3; S. Na'aman, *Lassalle et la Révolution Française*. Analyse de son oeuvre posthume »Histoire du développement social«, Chaiers de l'Institut de sciences économiques appliqués, Etudes der Marxologie (4); Paris, Janvier 1961, Série S, № 4; S. Na'aman, *Lassalle-Demokratie und Sozialdemokratie*, Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, наведено издање, с. 21—80; S. Na'aman, *Lassalle*, Hannover, 1870, с. 2—890; На'манови радови писани су са изразитим симпатијама за Ласала, што писца понекад заводи на једностране оцене, посебно кад ес ради о односу Ласала и Маркса.

врђује чињеница да је први параграф Устава Савеза садржавао Ласалову тезу о значају свеопштег и непосредног изборног права: „Само опште, једнако и непосредно изборно право може обезбиједити довољну заступљеност социјалних интереса немачког радничког савеза и истинско уклањање класних супротности у друштву“ — каже се у 1. параграфу Статута.¹⁰ А Програм Савеза из 1867. директно се позива на Ласала. »Lösung der sozialen Frage durch freie Arbeiter-Assoziation mit Staatshilfe nach den Prinzipien Lassalles«,¹¹ — каже се у 4. тачки поменутог програма, што је говорило о растућем утицају ласаловства у покрету.

До отпочињања радничке агитације и ступања у организован раднички покрет Ласал је прошао дуг и сложен пут идејно-теоријског развика.¹² Започињући своју филозофску еволуцију као присталица немачког класичног идеализма, он у току те еволуције није успео да превлада идеалистичко становиште, ни да се у општим питањима погледа на свет одреди као материјалист, или да без деформација прихвати нови материјализам који су формулисали Маркс и Енгелс. Он је на крају ипак остао идеалист старе немачке класичне школе. У првој фази своје филозофске активности Ласал је претежно био под Хегеловим утицајем. У свом обимном раду посвећеном Хераклитовој филозофији из 1857. године, Ласал не само што је прихватао Хегелову филозофско становиште него и саму Хераклитову филозофију интерпретира сасвим у духу Хегела. „Окосница хераклитовске филозофије је истински појам постајања, јединство бића и небића, ове апсолутне супротности, и то... ово јединство схваћено не као мирујуће већ као процес“ — истакао је Ласал.¹³ Оно апсолутно у том дијалектичком процесу, то је, по Ласалу, апсолутан појам спекулативног уопште, светски логос или чиста мисао, тј. појам. Хегеловска позиција огледа се не само у одређивању карактера Хераклитове филозофије него и у одређивању њеног основног недостатка. Одајући признање Хераклиту што је за апсолут узео чисту мисао или појам, Ласал сасвим у Хегеловом духу основну слабост Хераклитове филозофије види у томе што је појам схваћен само као објективно постојеће, тј. што

¹⁰ W. Treue, *Deutsche Parteiprogramme 1861—1956*, Berlin—Frankfurt 1956, с. 58.

¹¹ Ibid., стр. 59.

¹² О Ласаловом животном путу и делатности упореди: Ед. Бернштајн, наведени предговор целокупним Ласаловим делима у новом и проширеном издању: *Ferdinand Lassalle. Eine Würdigung des Lehrers und Kämpfers*. Berlin 1919.

Н. Онкен: *Lassalle, Eine politische Biographie*. 3. vollständig durchbearb. und erw. Aufgabe, Stuttgart 1920.

Ласале, *Zwischen Marx und Bismarck*. 5. neue bearb. Aufgabe, hrsg. von F. Hirsch, Stuttgart 1966. Онкен у поменутој биографији даје и структуривну библиографију радова о Ласалу и његовој доктрини. Упореди стр. 391—394. поменутог дела.

Shlomo Na'aman, *Lassalle*, Hannover 1970, с. 2—890. За класичне Ласалове биографије На'аман сматра Бернштајн-ову и Онкен-ову, оп. цит., с. 872.

¹³ F. Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos, des Dunklen von Ephesos*, Gesammelte Reden und Schriften, Bernstein Ausgabe, Bd. VII, с. 48.

од објективно постојећег нема пењања ка појму за себе, ка појму за себе постојећег субјективног духа. За ову хегеловску ортодоксију и филозофску ерудицију коју је испољио у овом раду, Ласал је 28. новембра исте године са изузетном помпом примљен у берлинско Филозофско друштво (*»Philosophische Gesellschaft zu Berlin«*), у коме су превладавали стари хегеловци. Касније, под утицајем политичког ангажовања и радикализације политичке позиције, Ласал увиђа неке битне слабости Хегелове филозофије — слабост гвоздене нужности историјског тока која не оставља места човековој делатности и окренутост филозофије прошлости а не будућности — и од Хегела прави заокрет ка Фихтеу.¹⁴ Предност Фихтеа у овом погледу Ласал види у томе што је он преовладао гвоздени детерминизам Хегелове филозофије, вратио тиме субјекту своја права и учинио филозофију делатном. Не напуштајући сасвим Хегелову филозофију, Ласал у ту филозофију уноси елементе фихтеовског субјективизма и коригује је у духу фихтеовског активизма. Ово својеврсно фихтеанизирање Хегелове филозофије дошло је мање, више до изражаја у свим његових радовима из периода 1861—1862. — у *Систему стечених права* (1861), у *Радничком програму* (април 1862) и у говору о Фихтеовој филозофији одржаном 19. маја 1862. године поводом прославе стогодишњице Фихтеовог рођења. Изјављујући у овом свом говору „да данас дух самог Фихтеа треба да се вије над нама“,¹⁵ Ласал је историјску заслугу Фихтеовог дела видео у томе што је он филозофију извео из Кантовог дуализма, преовладао оностраност ствари по себи, супротност субјекта и објекта сазнања и остварио принцип идентитета мишљења и бића. Тај идентитет — констатује ту Ласал, од крупног је значаја зато што сам објект иступа као израз потврђивања самог субјекта. Поред истицања активности субјекта Фихте је, наглашава Ласал, осветлио и дијалектику коначног и бесконачног на путу реализације идентитета мишљења и бића, „ја“ и „не-ја“.¹⁶ Осврћући се на практичну страну Фихтеове филозофије, Ласал је истакао да је Фихте најдубље продро у тајну немачког националног духа и најаутентичније сагледао смисао историјског задатка који стоји пред немачким народом — остварење националног јединства и стварања заједничке државе. Овај

¹⁴ О поменутиим слабостима Хегелове филозофије и правим побудама превладавања гвоздене нужности и њеним замењивањем делатним индивидуалитетом упореди:

Der Briefwechsel zwischen Lassalle und Marx, Ferdinand Lassalle Nachgelassene Briefe und Schriften, Bd. 3, Biblio Verlag, Osnabrück 1967, с. 188 и др.

¹⁵ F. Lassalle, *Die Philosophie Fichtes und die Bedeutung des deutschen Volksgeist*. Frd. Lassalle's Reden und Schriften, Neue Gesamt-Ausgabe, Erster Band, Berlin 1892, стр. 432.

¹⁶ Ibid., стр. 440, 445—446. О Ласаловом односу према Фихте-у упореди: J. V. Meyer: *Fichte, Lassalle und der Sozialismus*, Berlin 1878; C. G. Trautwein, *Ueber Ferdinand Lassalle und sein Verhältnis zur Fichteschen Sozialphilosophie*, Jena 1913; K. Vorländer, *Marx, Engels und Lassalle als Philosophen*, Berlin 1926.

заокрет ка Фихтеу револтирао је до те мере хегеловске ортодоксе да је Ласал њиховом иницијативом у децембру 1862. искључен из Филозофског друштва. Било да се више наслања на Хегела или на Фихтеа, Ласал у оба случаја остаје у оквирима класичног немачког идеализма.

Овај идеализам долази до изражаја како у Ласаловом прилазу историји тако и у његовом третирању државе. Државу Ласал схвата као представника општег добра и као орган права и правде. Она је по њему много више трансцендентална него класно-историјска категорија. Смисао државе Ласал, сасвим у духу класичног идеализма, види у обезбеђивању човекове слободе. Дефинишући историју као борбу с природом, с невољом, сиромаштвом и неслободом сваке врсте, и указујући да у тој борби никад не бисмо учинили ни један корак напред да смо тај корак чинили као појединци, тј. сваки за себе, Ласал закључује: „Држава је та, која има функцију, да изврши овај развитак слободе, овај развитак људског рода ка слободи“.¹⁷ Овај култ државе, као што ћемо видети, представља првородни грех Ласалове социјално-политичке доктрине.

Идеализам који је присутан у Ласаловом погледу на свет имплицирао је и одређене слабости на плану метода мишљења и научног истраживања. Те слабости, које су дошле до изражаја већ у Ласаловом *Хераклиту*, Маркс је окарактерисао као идеологизам и показао да он значи упрошћавање и осиромашавање дијалектичког метода. „Идеологизам се провлачи кроз све, а дијалектички метод се погрешно примењује. Хегел никад није називао дијалектиком субсумирање масе ‚случајева‘ под један општи принцип“ — истакао је Маркс.¹⁸ Уместо да дијалектику узме као облик критичког развијања мисли — аналитичког кретања од конкретног, од појединачног ка посебном и од њега ка општем и синтетичког кретања од најпростијих апстрактних одредаба ка логичкој репродукцији конкретног тоталитета, Ласал је њу претворио у обичну дедуктивну силогистику и доказну шему. Због тога он није могао да схвати „да је једна ствар критиком довести једну науку прво до тачке да би се она могла дијалектички изложити, а друга ствар апстрактни, готови систем логике применити на слабе представе о једном таквом систему.“¹⁹

Са идејно-теоријском, Ласал је у поменутом периоду прошао и кроз одређену политичку еволуцију која стоји у одређеној вези са том филозофском еволуцијом. Осврћући се на своју политичку еволуцију, Ласал је у писму Марксу крајем фебруара 1860. истакао да је „од 1840. био револуционар, а да је од 1843. био потпуно одлучни социјалиста“.²⁰ Ма колико овај лич-

¹⁷ F. Lassalle, *Arbeiterprogramm*, Ferdinand Lassalle's politische Reden und Schriften, Leipzig, Erster Band, стр. 196. Упореди такође и стр. 194—195.

¹⁸ Писмо Маркса Енгелсу од 9. XII 1861, Преписка, т. III, стр. 57—58.

¹⁹ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 1. II 1858, Преписка, т. II, стр. 313.

²⁰ Der Briefwechsel zwischen Lassalle und Marx, Gustav Mayer, Ferdinand Lassalle Nachgelassene Briefe und Schriften, Bd. 3, Biblio Verlag Osnabrück, 1967, с. 262.

ни податак био важан, Ласалу ипак не треба веровати на реч, јер су, како је приметио Енгелс, у Немачкој од четрдесетих година и касније опозиционари себе називали социјалистима и карактерисали као социјалисте. Водећи свакако рачуна о Ласаловој исповести, за нас је ипак много важније шта у ствари произлази из његових говора и списа.

Посматрана са тог становишта, Ласалова идејна еволуција, гледано у целини, представља кретање од класичног, тј. старофранцуског либерализма ка социјализму. У првој фази Ласал је био под снажним утицајем француске револуционарне традиције, посебно под утицајем фебруарске револуције 1848. године. Ова револуција по Ласалу представља родно тло и саме идеје радничког сталежа. Свој задатак Ласал види у томе да у немачким условима доведе до краја започете кораке које је та револуција прокламовала. Старофранцуски либерализам огледа се не само у Ласаловој привржености револуционарној идеологији 1848. него и у његовом третирању улоге и значаја општег и непосредног изборног права и демократских института уопште. Он је — како се изразио Маркс — био заражен тим либерализмом.²¹

Са отпочињањем радничке агитације 1862. и ступањем у организован раднички покрет 1863. г. Ласал иступа као социјалиста. Овај Ласалов социјализам, истина, није прихванат без ограда. Тако Бернштајн карактерише Ласала као социјалног реформатора.²² У новије време Лукач говори о Ласалу као мислиоцу радикалне буржоаске револуције,²³ тј. као о мислиоцу који у ствари није изашао из грађанског мисаоног хоризонта. Ласал је свакако социјални реформатор по методу борбе, али је социјалист по крајњем циљу, а то је ипак битније и од тога треба поћи у општој оцени. Што се тиче Лукачевог мишљења, оно нам изгледа преоштро и престрого, јер — у преплитању класичног либерализма и социјализма које карактерише Ласалову политичку доктрину — социјализам је тај који у крајњој инстанци даје тон и односи превагу. Подсетимо да Маркс и Енгелс у жељу борбе против ласаловства нису доводили у питање његово у суштини социјалистичко опредељење. „Класну борбу између пролетаријата и буржоазије — то језгро сваког револуционалног социјализма проповедао је већ и Ласал“,²⁴ истакли су Маркс и Енгелс у свом познатом циркуларном писму. И касније Енгелс назива Ласала социјалистом и додаје да социјалисту Ласала прати у стопу Ласал демагог.²⁵ Овде је потребно истаћи да тај

²¹ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 7. V 1861, Преписка, т. III, стр. 24.

²² E. Bernstein, *Ferdinand Lassalle, Der Soziale Reformator*, Stuttgart 1890.

²³ G. Lukacs, *Die neue Ausgabe von Lassalles, Briefen*, Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung. Red. Carl Grünberg, Bd. IX, 1925.

²⁴ Marx-Engels an A. Bebel, W. Liebknecht, W. Bracke, u.a. 17—18 September 1879, Werke, Bd. 34, с. 402.

²⁵ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 23. II 1891, Карл Маркс, *Критика Готског програма*, Фридрих Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 51.

Ласалов социјализам по свом идејно-политичком садржају има претежно *ситнобуржоаски* карактер.

Ако је Ласалова идејно-политичка еволуција прошла кроз две основне етапе, одређена еволуција његових назора сусреће се и у самој другој етапи. Практични захтеви покрета којим је Ласал руководио и практично искуство које је он у покрету стицао доприносили су не само прецизирању његових ранијих политичких назора него и настајању и развијању нових теоријских ставова и формулација. Тако у свом предавању од 12. априла 1862. године, објављеном касније под насловом *Раднички програм*, Ласал глорификује улогу државе, али уопште не говори о државној помоћи производним асоцијацијама. Он о њој говори тек 1. марта 1863. године у свом *Јавном одговору*. Ову еволуцију сусрећемо и у сфери Ласалове економске теорије. Иако на више места говори о гвозденом закону најамнине, Ласал — како сам истиче — тај закон није систематски осветлио све до својих говора у Франкфурту на Мајни 17. и 19. маја 1863, објављених касније под насловом *Радничка читанка*.²⁶

Ограничавајући генетичку анализу формирања Ласалових назора, ми ћемо више пажње посветити излагању чворних тачака Ласалове економске, социјалне и политичке доктрине, и детаљније размотрити оне стране те доктрине којима је он идејно-теоријски утемељио Општи немачки раднички савез и којима је истовремено вршио снажан утицај и на целокупни немачки раднички покрет тога доба. Ово не само зато што је то ближе предмету који нас интересује него и зато што је то за разумевање тог предмета и много битније.

Изграђујући своју социјално-политичку доктрину, Ласал ју је надовезао не само на класични немачки идеализам него и на француску социјално-политичку мисао — на класични француски либерализам и на француски утопијски социјализам — на Прудона, Луј Блана и католички социјализам Бишеа. У изграђивању своје социјално-политичке доктрине, Ласал се такође наслањао на марксизам — на Марксово схватање историје, економије и политичке теорије. Елементе којима се инспирисао и које је преузимао Ласал није еклетички спајао, него је, наслањајући се на њих, оформио властиту политичку доктрину у којој идејна хетерогеност није сасвим превладана. Уз то, поједини елементе на које је надовезивао Ласал је радикализовао — као на пример теорију најамнине, или добрим делом вулгаризовао — као марксизам.

Теоријско-филозофске и методолошке слабости Ласаловог погледа на свет, о којима смо говорили, дошле су до изражаја и у његовој социјално-политичкој доктрини. Из идеалистичке општетеоријске основе, као што ћемо видети, настало је етичко-

²⁶ F. Lassalle, *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit*, наведено издање, Dritter Band, с. 220—221. О даљој разради теорије најамнине и закона који је регулише. Упореди: *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, Zweiter Band, с. 60—114.

-јуристичко заснивање социјализма, реформизам у методологији борбе за власт, апстрактно схватање демократије, култ државе, тј. третирање државе као основног инструмента изградње новог друштва, и др. Ласалова социјално-политичка теорија, разуме се, није непосредна дедукција из његовог општефилозофског погледа на свет, али је идеалистички поглед на свет, макар у последњој инстанци, увелико детерминисао ту социјално-политичку теорију.

У својој социјално-политичкој теорији Ласал, попут других теоретичара социјализма, тежи да критиком капиталистичког начина производње даде историјско објашњење настанка пролетаријата и објасни путеве изградње новог друштва. За основни садржај своје социјално-политичке доктрине Ласал узима пролетаријат. Његова доктрина је готово сва концентрисана око пролетаријата. Ово, како сам Ласал истиче, због тога што је пролетаријат најзначајнији производ модерног доба. Говорећи о пролетаријату, Ласал га увек третира као „четврти сталеж“ (*Der vierte Stand*), или као „раднички сталеж“ (*Der arbeiter Stand*).²⁷ Он фигурира као историјски антипод трећем сталежу. Основна карактеристика пролетаријата састоји се у томе што је то класа која није оптерећена поседничким опсесијама и која „претежно живи од свог властитог рада“. То је „последњи друштвени сталеж“. Он је, наглашава Ласал, „идентичан са целокупним људским родом“. Зато је његова ствар — ствар целог човечанства.²⁸ Као антипод трећем сталежу и као последњи друштвени сталеж, пролетаријат је самим тим субјект борбе за ново друштво. Подсећајући да је револуција 1848. била „револуција четвртог сталежа“, Ласал истиче да је четврти сталеж „одређен за владајући сталеж, да је позван да свој властити принцип уздигне до принципа целог века, да своју идеју учини руководећом идејом целог друштва и, према томе, само друштво својим ликом и подобием“.²⁹ Посебно место у оквиру овог четвртог сталежа заузимају индустријски радници. Они су најсвеснији и најрадикалнији део пролетаријата. Њих Ласал назива „авангардом човечанства“. Пошто је пролетаријат идентичан са целокупним људским родом, циљ борбе пролетаријата је „слобода целог човечанства“.³⁰

Иако оправдано полази од пролетаријата као субјекта борбе за ново друштво и делимично користи Марксове ставове по овом питању, Ласал ипак не даје једну строго научну дефиницију пролетаријата као друштвене класе. Он — како је приметио

²⁷ F. Lassalle, *Arbeiterprogramm*, наведено издање, *Erster Band*, с. 156—157.

F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, *Erster Band*, с. 2—8, 23 фф.

²⁸ F. Lassalle, *Arbeiterprogramm*, наведено издање, *Erster Band*, с. 193.

²⁹ F. Lassalle, *Ibid.*, с. 198.

³⁰ F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, *Zweiter Band*, с. 125.

Маркс — своди пролетаријат на сталеж,³¹ чиме брка сталеж и класу. Његова слабост у овом питању састоји се и у томе што меца пролетаријат са „радним класама уопште“ или са „бедним класама друштва“. Уз то он предимензионира обим пролетаријата у постојећем немачком друштву. По њему, „89—96 посто немачког становништва спада у бедне и непоседничке класе“,³² што није одговарало стварности. У тадашњој Немачкој, како показују званичне статистике, становништво се у огромној већини састојало од сељака, а не од пролетаријата. Идентификовањем пролетаријата и радних класа уопште губи се из вида социјално-класна диференцијација друштва, с једне, и специфичност пролетаријата као посебне класе, с друге стране.

Са недовољном прецизношћу у дефинисању пролетаријата као друштвене класе код Ласала се сусрећу и слабости у објашњењу самог економског положаја те друштвене класе. Осветљавајући економску организацију капиталистичког друштва и основне категорије економске науке — робу и новац — и третирајући однос најамног рада и капитала, Ласал обилно узима у разматрање резултате грађанске економске науке, посебно Смита и Рикарда, а користи се и Марксовим радовима. Све што смо казали о новцу и о друштвеном значењу радног времена као јединице мере вредности, истиче Ласал, све је то позајмљено, све то представља само кратко сажето излагање „из једног изузетно значајног мајсторског списка... списка који чини епоху у историји економске науке“ — Марксовог списка *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.³³ Али, иако се у теорији вредности и новца позива на Маркса, Ласал ипак није до краја уочио сву оригиналност и дубину Марксове анализе поменутих проблема. Основна Ласалова слабост састоји се у томе што није уочио битну разлику Марксове теорије радне вредности и теорије радне вредности класичне политичке економије. У ствари, Ласал није схватио оригиналност Марксовог учења о двојакном карактеру рада као језгру Марксове теорије радне вредности.³⁴ А без овог кључног питања он се није могао снаћи ни у осталој проблематици економске науке. Ласал није до краја схватио ни битну разлику која постоји између цене рада и цене радне снаге, а без овог разликовања он се није могао снаћи ни у теорији капитала и вишка вредности.³⁵ Слабост Ласалове економске концепције и њено одступање од Марксове економске науке најпотпуније се испојило у Ласаловој концепцији најамнине. Зато је та концепција изазвала нај-

³¹ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 28. I 1863, Преписка, т. III, стр. 140.

³² F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 39.

³³ F. Lassalle, *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch*, наведено издање, Dritter Band, с. 144, 145.

³⁴ T. Grigorovici, *Die Wertlehre bis Marx und Lassalle*, Inaugural-Dissertation, Wien 1908. Упореди такође: П. Виноградская, *Фердинанд Лассалъ*, Государственное издательство, Москва—Ленинград, 1926.

³⁵ Упореди: T. Grigorovici, op. cit., Глава IV—VI. П. Виноградская, op. cit., глава III и IV.

више критичких примедби и контроверзи.³⁶ Полазећи у третирању проблема најамнине од тзв. теорије минимума такве какву су је формулисали грађански економисти и која је код Смита и код Рикарда добила свој завршни израз, Ласал иступа с властитом верзијом теорије и закона најамнине, с верзијом да у друштву слободне конкуренције најамнину одређује минимум животних средстава потребних за опстанак и размножавање радника и да је то закон који делује са таквом снагом да га треба третирати као прави гвоздени закон. У ствари, кад год говори о закону који одређује најамнину Ласал га увек карактерише као гвоздени и свирепи закон — »das eherne und grausame Gesetz«.³⁷ Прва формулација овог закона коју је Ласал дао у свом *Јавном одговору*, и коју је касније често наводио, гласи: „Гвоздени економски закон који под данашњим условима, под владавином понуде и тражње рада, одређује најамнину јесте овај: да просечна најамнина увек остаје сведена на нужна средства за живот која су у једном народу по обичају потребна за одржавање егзистенције и за размножавање. То је тачка око које стварна најамнина у свако доба осцилира а да се никад не може за дуже време држати нити изнад нити испод ње“.³⁸ Формулишући закон, Ласал у овом а и каснијим радовима настоји да објасни зашто то мора бити баш тако. Одговарајући на критичке примедбе опонената из грађанских редова — Вирта, Шульца-Делича и др. — који су закон најамнине изводили из понуде и потражње или га третирали као природни закон, Ласал је настојао да прецизније одре-

³⁶ Ласалово схватање најамнине и закона који је одређује предмет је разматрања у свим радовима посвећеним његовом делу. Овде ћемо указати на неколико посебних студија непосредно везаних за овај проблем:

Ed. Bernstein, *Zur Frage des ehernen Lohngesetzes*, *Die Neue Zeit*, Jahrgang 1890—91. Ed. Bernstein, *Zur Theorie des Lohngesetzes und Verwandtes*, in *Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus*, Teil I, Berlin 1900, Zw. Aufl., Berlin 1904.

G. Mayer, *Lassalle als Sozialökonom*, Dissertation, Basel 1894.

В. Ј. Железнов, *Главные направления в разработке теории заработной платы*, Киев, 1904.

F. Coenen Lassalle ehernen Lohngesetz und seine Kritiker, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Tübingen 1910. Аутор ове дисертације даје врло обимну литературу о овом питању, стр. 124—126 помениутог рада.

T. Grigorovici, *Die Wertlehre bei Marx und Lassalle*. Inaugural-Dissertation, Wien 1908. Ова дисертација поново је објављена у *Marx-Studien*, Dritter Band, Wien 1910, с. 481—575.

С. Фалкнер, *Происхождение железного закона заработной платы*, Москва 1920.

³⁷ F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, Zürich 1863, с. 15—16. Упореди и F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 16.

³⁸ Формулацију закона коју је дао у *Offenes Antwortschreiben* Ласал наводи и развија у свом говору у Франкфурту на Мајни 1863, објављеном под насловом *Arbeiterlesebuch*, Frankfurt am Main 1863, с. 5 и след. О томе он опширно говори у свом раду Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, *der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit*, наведено издање, Dritter Band, с. 93.

ди своје схватање најамнине и самог карактера закона који је одређује. Од посебног интереса је овде Ласалово прецизирање у ком смислу је закон најамнине по карактеру деловања природни, а у ком историјски закон. „Закон најамнине, при постојећим условима, стварно поседује такву снагу нужности, као природни закон, али ми можемо изменити његове услове, са којим се мења и сам закон, према томе то није „природни закон“... Али ако се држава посматрана као принцип никако не сме мешати у друштвене и економске односе, ако се производња води само на рачун приватних предузетника, ако влада слободна конкуренција, онда је то деловање свакако нужно као и природни закон и никако се не може odstraniti“ — прецизирао је Ласал.³⁹ Као што се види, иако је пошао од класичне политичке економије, Ласал је њено учење о најамнини радикализовао. Док Рикардо и остали економисти говоре о закону минимума најамнине, Ласал говори о природном и гвозденом закону. Ова радикализација била је Ласалу потребна ради изазивања моралног бунта против капиталистичког начина производње и давања етичке основе борби пролетаријата против буржоаског друштва. Његова теорија најамнине била је непосредно саображена пропагандним и агитационим потребама. У ствари, пасионирани агитатор и пропагандист, Ласал на науку није могао да гледа са једног ширег гледишта, тј. независно од текуће политичке агитације и пропаганде. Такво прагматистичко схватање партијности науке одвело га је у својеврсне вулгаризације. У истој мери у којој представља радикализовање класичне грађанске теорије најамнине, Ласалово учење представља вулгаризовање Марксове теорије најамнине.

Гвоздени закон најамнине представља основну сметњу ослобођења радничког staleжа, јер не само осуђује радничку класу, тачније раднички staleж на беду, него уз то делује са правом гвозденом нужношћу. Гвоздени закон најамнине чини илузорном разне палијативне мере, као што су: касе узајамне помоћи, потрошачка, кредитна и друга удружења, која се са разних страна пропагирају као спасоносна средства решавања савременог социјалног питања. „У јавном одговору показао сам да ни сировинска, ни кредитна, ни потрошачка друштва не могу помоћи радничком staleжу; да она могу само појединцима да пруже и то врло ограничену помоћ, па и њу управо само дотле док та удружења не буду обухватила знатан део вашег staleжа. Али чим то наступи, мора одмах престати и та минимална помоћ. Ја сам то нужно извео из гвозденог закона најамнине“ — истакао је Ласал.⁴⁰ Као што се види, гвоздени закон најамнине представља један од угаоних каменова целокупне Ласалове економске доктрине. Њега Ласал оправдано карактерише као »das Hauptfun-

³⁹ F. Lassalle, *Zur Arbeiterfrage*, наведено издање, Zweiter Band, с. 47—48.

⁴⁰ F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, Zweiter Band, с. 97.

dament unser ökonomischen Theorie«. ⁴¹ Управо у гвозденом закону најамнине Ласал је, како сам каже, нашао полазну тачку и солидну основу за извођење низа социјалних и политичких ставова.

Док је о пролетаријату судио мање-више са нивоа савремене историје, тј. третирао га као антипод трећем сталежу, и носиоца борбе за ново друштво, Ласал је на остале друштвене сталеже и слојеве гледао са висине. Ово посебно важи за сељаштво. За разлику од пролетаријата који представља авангарду човечанства, сељаштво у суштини представља конзервативни елемент и реакционарну масу. Тај политички конзервативизам условљен је самим економским положајем сељака. Иако су пољопривредни радници у много горем економском положају, са њима се не може започети, јер они се сматрају сопственицима, имају својину и немају интереса за акцију. Сељаке треба везивати успесима радничких асоцијација и индустријског рада — истакао је Ласал у својој познатој речи од 19. маја 1863. године. ⁴²

Одређујући пролетаријат као *једину* револуционарну класу и као истинског носиоца борбе за социјализам, Ласал је — као што смо већ поменули — истакао да раднички сталеж треба ... »eine selbständige und durchaus von ihr getrennte Partei zu fühlen und zu konstituieren. ...« ⁴³ Посредством своје партије пролетаријат не само да долази до јаснијег схватања радничког принципа него и до претварања тог принципа у стварност. Другачије речено, без те самосталне политичке организације пролетаријат не може остварити своју историјску мисију.

Ово Ласалово инсистирање на самосталној радничкој партији Маркс је изузетно високо оценио. „После 15-годишњег сна Ласал је — и то остаје његова бесмртна заслуга — поново пробудио раднички покрет у Немачкој“ — истакао је Маркс. ⁴⁴ Готово истим речима Ласалу је дужно признање одао и Лењин. Величину Ласаловог дела на овом плану Лењин је видео у томе „што је он скренуо раднички покрет с пута прогресистичког тредиунионизма и кооперативизма у коме се он стихијно усмеравао“. ⁴⁵

Дефинишући носиоца борбе за ново друштво, Ласал је истовремено указао на основне методе активности посредством којих се до тог новог друштва долази. Те методе се могу карактерисати као *парламентарно-реформистичке* методе. Пре неголи је отпочео своју радничку агитацију и приступио организованом радничком покрету, Ласал је идентификовао револуцију и лега-

⁴¹ F. Lassalle, *Ronsdorfer Rede: Die Agitation des Allgemeinen Deutschen Arbeiter-Vereins und das Versprechen des Königs von Preussen*, наведено издање, Zweiter Band, с. 312.

⁴² F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, Gesamtwerke, наведено издање, Zweiter Band, с. 122—124.

⁴³ F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 7.

⁴⁴ K. Marx an J. V. von Schweitzer, 13. X 1863, Marx—Engels, Werke, Bd. 32, с. 568.

⁴⁵ В. И. Ленин, *Что делать?* Полное собрание сочинений, т. 6, стр. 40.

литет. То свођење револуције на легалитет дошло је до јасног изражаја већ у његовом делу *Систем стечених права*. У ствари, смисао тог дела састоји се у томе да се револуционарни преображај друштва представи као легални, или да се том легалном преображају даде потребно правно утемељење. Ово свођење револуције на легалитет још је снажније изражено у периоду Ласалове радничке агитације и борбе за политичко организовање радничке класе. Правилно примећујући да у феудално-апсолутистичкој Немачкој борбу за политички преображај треба започети захтевом за опште и непосредно изборно право, Ласал је његов значај знатно преценио. То се види по томе што га он одређује као *врховни принцип* своје политичке акције. Полазећи од тога да се раднички staleж мора конституисати као самостална политичка партија, Ласал је истакао да тај staleж мора „опште, једнако и непосредно изборно право учинити принципијелном лозинком и заставом ове партије“.⁴⁶ Ласалов реформизам огледа се и у самом концепту идеје радничке класе. Идеја радничке класе као водећи друштвени принцип то није крик који дели и раздваја друштвене класе; то је, напротив, „крик помирења“ (*»Schrei der Versöhnung«*).⁴⁷ Третирајући присуство радничког савеза у немачким законодавним телима као „једино средство које може да задовољи његове законите интересе у политичким питањима“, Ласал је истакао да „започињање мирољубиве и законите агитације свим законитим средствима — то је и мора у политичком погледу бити програм *радничке партије*“.⁴⁸ У складу с тим Ласал се ограђује од сваког насиља.⁴⁹ Револуционарну борбу и насиље он одбацује под изговором да могу код владајућих класа изазвати страх и мржњу. Уместо насиља, треба тежити да имућне класе добровољно просвете свој ум и да своје тежње усмере на то да се изврши друштвени преображај и постигне промена положаја радничког staleжа. Објављујући да је дошло време да се „скину окови са радничких ногу“, Ласал прецизира да те окове треба скинути мирно, уз иницијативу разума и благонаклону помоћ имућних класа. У свом глорификовању парламентарно-реформистичког метода Ласал је понекад ишао тако далеко да је прихватао чак и неку врсту коалиције радничког staleжа и буржоазије. „Ја измирујем на тај начин раднички staleж са владавином буржоазије у историји

⁴⁶ F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 7. Критику овог Ласаловог пренаглашавања општег, једнаког и непосредног изборног права дао је Енгелс у два своја осврта на ово питање. Упореди F. Engels, *Zur Auflösung des Lassalleianischen Arbeitervereins*, Werke, Bd. 16, с. 326—329.

⁴⁷ F. Lassalle, *Arbeiterprogramm*, наведено издање, Erster Band, с. 188.

⁴⁸ F. Lassalle, *Die Wissenschaft und die Arbeiter*, наведено издање, Erster Band, с. 303.

^{49a} F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 7.

⁴⁹ Ово одрицање од насиља је лајт-мотив Ласалове брошуре *Die Wissenschaft und die Arbeiter*, наведено издање, Erster Band, с. 250—304.

показујући разумност те владавине“.⁵⁰ Као што се види, идеалистичка дијалектика није стварно могла бити основа револуционарне оријентације.

У тесној вези са овим Ласаловим реформизмом и легализмом стоји и његова *реална политика* — подвођење политичке активности под објективне услове и подређивање акције непосредним условима времена. Политика — то је за мене активност тренутка, говорио је Ласал. Ова реална политика, која у ствари значи мирење са постојећим, одвешће Ласала чак у шуровање са Бизмарком.

Једна од последица филозофског идеализма и идеалистичке дијалектике била је и апстрактна демократија. „Застава коју сам подигао је застава демократије уопште“ — истакао је Ласал.⁵¹ Демократија уопште — то је по природи ствари демократија за све. Класно схватање демократије Ласалу изгледа сувише уско и зато га он одбацује. Он не види значај класног за масовно и демократско. „Општи демократски народни покрет а не чисти класни покрет је онај који ја позивам“.⁵² Својим апстрактним схватањем демократије Ласал је — као што ћемо видети — један од претеча либерализма у међународном радничком и комунистичком покрету. На њега ће се касније надовезати ревизионист Бернштајн и разни опортунисти у радничком покрету.

У својој политичкој концепцији Ласал је формулисао како непосредне тако и коначне циљеве политичке акције радничког staleжа. Непосредни циљеви то су, као што смо видели, опште и непосредно изборно право, а коначни циљ — радничке асоцијације које се оснивају уз државну помоћ и које воде укидању гвозденог закона најамнине и ослобођењу рада. Опште и непосредно изборно право фигурира као непосредни циљ, јер оно омогућава да се *освоји политичка власт* и да се *измени карактер саме државе*. Оно омогућава да државом управљају народни представници и да држава постане истински народна држава. Управо зато народ, а посебно раднички staleж, „треба да опште и непосредно изборно право увек сматра за своје неизоставно политичко оружје, за основни и најважнији захтев“.⁵³ Али опште и непосредно изборно право иступа не само као политички него и као социјални принцип, тј. као неопходна претпоставка ослобођења радничког staleжа. Њега Ласал чак карактерише као „једино средство за побољшање материјалног положаја радничког staleжа“.⁵⁴

Ово економско ослобођење постиже се интервенисањем државе (*Intervention des Staates*) у економски живот друштва, — стварањем радничких асоцијација посредством државе и обез-

⁵⁰ F. Lassalle, *Ibid.*, с. 284.

⁵¹ F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, Zweiter Band, с. 142.

⁵² *Ibid.*, с. 143.

⁵³ F. Lassalle, *Arbeiterprogramm*, наведено издање, Erster Band, с. 189.

⁵⁴ F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 37.

беживањем, путем државних кредита, материјалних средстава за њихово одржавање и развијање. „Још једном слободна индивидуална радничка асоцијација, али слободна индивидуална радничка асоцијација, створена државном помоћу — то је једини пут који омогућава радничком сталежу да изађе из пустоши“.⁵⁵ Као што се види, интервенисање државе има за Ласала пресудни значај. Зато га он и карактерише као „стварну суштинску страну питања“, као „принципијелну тачку о којој се све врти у целој овој агитацији“. Са овим питањем — закључује Ласал — „стоји или пада битка коју ја бијем“.⁵⁶

Говорећи о држави као оруђу изградње новог друштва, Ласал на више места истиче да се ту не ради о постојећој држави, него о будућој држави која је изменом карактера постала стварно народна држава и која је самим тим заинтересована и оспособљена да законским средствима оснива радничке асоцијације и да путем кредита обезбеђује материјалне услове за њихово деловање.⁵⁷ Но, чињеница да је он ступао у практичне преговоре са Бизмарком око увођења општег, једнаког и непосредног изборног права доводи овај Ласалов став у питање. На основу те чињенице су Маркс и Енгелс првенствено оптуживали Ласала да хоће да социјализам уведе путем постојеће, тј. феудално-апсолутистичке пруске државе.

Интервенција државе ради стварања радничких асоцијација доводи до укидања и самог гвозденог закона најамнине, а преко њега и свих економских невоља којима је раднички сталеж подвргнут. „Једино средство да се укиде свирепи закон који одређује најамнину, закон за који је раднички савез прикован као за мученички стуб, јесте: подстицање и развијање слободних индивидуалних радничких асоцијација уз помоћ државе“.⁵⁸

Даљи значај радничких асоцијација створених посредством државе и државне помоћи за њихов опстанак састоји се у томе што оне обезбеђују произвођачима право на *пуни износ њиховог рада*. Установљавањем тих радничких асоцијација радници постају *своји властити предузетници* и тиме постижу *стварно економско ослобођење*. „Учинити раднички сталеж својим властитим предузетником — то је средство помоћу кога — и једино помоћу њега... може бити уклоњен онај гвоздени и свирепи закон који одређује најамнину! Ако раднички сталеж постане властити предузетник, онда отпада оно раздвајање између радничке најамнине и предузетничких добити, а с њим отпада уопште и сама радникова најамнина, и на њено место као накнада за рад долази:

⁵⁵ F. Lassalle, *Ibid.*, с. 36—37.

⁵⁶ F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, Zweiter Band, с. 99—100.

⁵⁷ F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, Zweiter Band, с. 110.

⁵⁸ F. Lassalle, *Offenes Antwortschreiben*, наведено издање, Erster Band, с. 36.

принос од рада!“ — истакао је Ласал.⁵⁹ Али радничке асоцијације нису само средство ослобођења рада путем претварања произвођача у своје властите предузетнике — оне су, истиче Ласал, истовремено и неопходни услов убрзања и развојка материјалне производње и умножавања материјалног богатства друштва.

Стварањем радничких асоцијација од стране државе решава се и само *социјално питање*. Ово решавање Ласал у почетку није довољно јасно изложио, што је опонентима дало жељени повод за критике и контроверзе. Разматрајући приговоре који су са разних страна учињени његовом концептну решења социјалног питања, Ласал је дошао до увиђања неопходности прелазних мера и дуготрајности процеса изградње новог друштва и истовремено прецизније одредио место и улогу тих асоцијација на путу коначног решења социјалног питања. „Ја нигде у мом Одговору нисам говорио о 'решавању социјалног питања', па сам због тога чак и избегавао израз 'социјално питање'. Говорио сам изричито само о практичној мери за 'побољшање положаја радних, бедних класа'. Коначно решење социјалног питања биће рад генерација и резултат низа покољења, резултат низа установа од којих свака наредна треба да се органски развија из претходне. Производне асоцијације, установљене државним кредитом, баш зато се и препоручују, јер оне у будућности морају створити односе који ће сами собом изазвати даљи развој“ — истакао је Ласал.⁶⁰

Ми смо нешто детаљније изложили чворне пунктове Ласалове социјално-политичке доктрине, зато што ћемо је у аутентичном виду сусрести у коалиционом програму за Готски конгрес него и зато што ће она бити у центру Марксове критике Готског програма и идејно-теоријских контраверзи око Готског програма после Готског конгреса.

III

Убрзо иза настанка Општег немачког радничког савеза рађала се једна друга политичка организација — Савез немачких радничких удружења (*Verbandes der deutschen Arbeitervereine*) који представља клицу и организационо језгро једне друге по-

⁵⁹ F. Lassalle, *Ibid.*, с. 23. Д. Розенберг, познати совјетски историчар економских доктрина, Ласалову тезу о праву радника да неокрњен принос рада везује за учење социјалиста рикардијанаца о праву радника на пуни производ свог рада. Упореди: Д. Розенберг, *Социјално-економические воззрения Годскина*, Томас Годскин, Сочинения, т. I, Москва 1938, стр. V, Предслобие.

⁶⁰ F. Lassalle, *Arbeiter-Lesebuch*, наведено издање, Zweiter Band, с. 109.

литичке организације, познате под именом Ајзенашке партије.⁶¹ Као што сам назив показује, и ова организација везана је за појаву и обједињавање радничких савеза. Развијајући своју делатност из Лајпцига, актери радничких савеза радили су на томе да повежу лајпцички савез са савезима у јужној и средњој Немачкој и да истовремено формирају једно централно акционо тело које би подстицало омасовљење и организационо оформљење савеза. На конституисању ове политичке групације нарочито су радили А. Бебел и В. Либкнехт.⁶² Афирмишући се као истакнути активиста, Бебел је већ 1864. године постао члан лајпцишког централног руководства — Централног комитета. Овом оријентисању радничких савеза у правцу политичке партије знатан допринос дао је и сам Либкнехт, који се 1862. године, користећи амнестију, вратио у домовину после дугогодишње емиграције. За разлику од Бебела, који је радничке организације сводио на просветно-пропагандне организације, Либкнехт, који се са Бебелом сусрео у Лајпцигу у августу 1865. године, те организације је схватао знатно шире, — као политичке организације у правом смислу, тј. као организације које се првенствено баве политиком. Уживајући репутацију свесног социјалисте, који је уз то дуго година друговао са Марксом и Енгелсом у Лондону, Либкнехт је у овој фази организовао знатно утицао и на Бебелово политичко формирање.⁶³ То се види и по томе што је Бебел на крају прихватио Либкнехтово гледање на карактер организовања радничке класе. Ово зближавање не само што је убрзало продирање марксизма у покрет, него је допринело и прерастању радничких савеза у политичку партију. Одређен утицај у овом смислу вршило је и искуство Прве интернационале — њени документи

⁶¹ Упореди: Protokoll über die Verhandlungen des Allgemeinen Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterkongress abgehalten zu Eisenach am 7—9 August 1869. Упореди, такође, Ф. Мехринг, *Хисторија њемачке социјалне демократије*, „Култура“, Загреб 1953, књ. III, стр. 295—319. Од новијих радова посвећених овом питању, види: G. Benser, *Zur Herausbildung der Eisenacher Partei*, Berlin 1955.

E. Engelberg, *Die Rolle von Marx und Engels bei der Herausbildung einer selbständigen deutschen Arbeiterpartei (1864—1869)*, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Heft 4, 5, 1954.

⁶² О делатности Бебела и Либкнехта упореди: Leidigkeit, Karl-Heinz: *Wilhelm Liebknecht und August Bebel in der deutschen Arbeiterbewegung 1862 bis 1869*, zweite, verbesserte Auflage, Berlin 1958.

August Bebel: *Eine Biographie*, Berlin 1963.

H. Gemkow, *August Bebel*, Leipzig 1969.

R. Dlubek — U. Hermann: *Einleitung zu den Ausgewählten Reden und Schriften*, Bd. I, Dietz Verlag 1970, c. 1—68.

В. Чубинский, *Вильгельм Либкнехт — солдат революции*, Москва, 1963.

⁶³ Упореди: A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Erster Teil, Stuttgart 1911, c. 127 ff.

који су истицали значај политичког организовања радничке класе и њено практично искуство у овом погледу.⁶⁴

Са овом идејно-политичком еволуцијом у схватању карактера радничког организовања ишло је и даље организационо ширење и консолидовање радничких савеза и њихово практично оријентисање ка политичкој партији радничке класе. Поред низа конгреса кроз које је прошло то конституисање, изузетно значајну етапу на овом путу представља Конгрес немачких радничких удружења који је под руководством Бебела и Либкнехта одржан у Ниρνбергу 5. до 7. септембра 1868. године. Значај тога конгреса у овом погледу састоји се у томе што је размотрио питање програма, усвојио програмски документ и што је у оквир свог програмског документа укључио основне ставове Прве интернационале.⁶⁵ Истовремено, значај конгреса састоји се и у томе што је донео одлуку о стварању синдикалних организација радничке класе и указао на њихов значај. Овим својим одлукама конгрес у Ниρνбергу је показао да се Савез немачких радничких удружења непосредно налази пред прерастањем у политичку организацију. Прерастање тих савеза у политичку организацију радничке класе извршено је наредне године у Ајзенаху. На Ајзенашком конгресу, одржаном од 7. до 9. августа 1869. године, Савез немачких радничких удружења објавио је своје распуштање, а њега је заменила Социјалдемократска радничка партија Немачке (*Die sozialdemokratische Arbeiterpartei Deutschlands*). Створена у граду Ајзенаху, ова партија се популарно називала ајзенашка, а њени припадници ајзенаховци.

Стварање партије значило је истовремено и доношење партијског програма. Тај програм, који је на конгресу усвојен, садржао је неке битне револуционарне захтеве у духу теорије научног социјализма: истицање значаја принципа класне борбе и прихватање тих принципа као основне политичке делатности, одређивање обарања буржоаског друштва и стварање бескласног друштва као главног задатка пролетерског покрета, указивање на значај демократије и политичких слобода уопште за социјално-економско ослобођење пролетаријата, наглашавање принципа пролетерског интернационализма, и др. Поред тога, он је изразио и низ идејних уступака и слабости, на које ћемо указати у току даљег излагања.

⁶⁴ О том утицају упореди: В. С. Алексеев-Попов, *Влияние Парижской коммуны на германское социаль-демократическое движение*, „Вопросы истории“, № 5, 1953. Упореди такође: *Die I Internationale in Deutschland (1864—1872)*, Dokumente und Materialne, Dietz Verlag, Berlin 1964.

Rolf Dlubek: *Die Rolle der I Internationale bei der Schaffung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei*. In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1964, Sonderheft: Marx, Engels und die I Internationale, Protokoll der wissenschaftlichen Konferenz zum 100. Jahrestag der Gründung der I Internationale, с. 38—62.

⁶⁵ Упореди: Bericht über den fünften Vereinstag der Deutschen Arbeitervereine am 5, 6 und 7 September 18—8, zu Nürnberg.

Ласалов Општи немачки раднички савез и ајзенашка партија разликовали су се по територијалној преминацији. Док је Општи немачки раднички савез за своју базу претежно имао северну Немачку, ајзенаховци су се претежно ослањали на средњу и јужну Немачку.⁶⁶ Ове две организације знатно су се разликовале и по идејно-теоријским начелима, од којих су полазиле и на којима су се темељиле. За разлику од Општег немачког радничког савеза који се темељио на ласаловству, ајзенашка партија сматрала се наследником марксистичке традиције и инспирисала се Марксовом науком.

Поред низа супротних идејних ставова који су их делили, ове политичке групе су се битно разликовале и по гледању на централно политичко питање тренутка — питање уједињења Немачке. Док су ласаловци на то уједињење гледали кроз авангардну улогу Пруске, и ишли на зближавање са Бизмарком, ајзенаховци су били одлучни противници пруског пута и присталице старе великонемачке традиције из 1848. године. Док су први веровали у обједињавање Немачке одозго, други су били представници револуционарног пута — пута уједињења одоздо.

*Припрема уједињења фракција и идејна борба
око коалиционог програма*

I

После нешто више од годину дана од оснивања Општег немачког радничког савеза, Ласал је ишчезао са политичке позорнице. У дуелу са ривалом своје љубавнице, румунским бојаром Јохан Цехаи Рацовитц-ем, он је 28. августа 1864. године смртно рањен и трећег дана, тј. 31. августа, издахнуо.

После Ласалове смрти на чело Савеза Ласаловим завештањем дошао је Бернард Бекер, али је стварну власт над Савезом имао Јохан фон Швајцер, као најталентованији и најугледнији ласаловац, који ће после Бекерове оставке 1865. г. и формално постати руководилац Општег немачког радничког савеза.⁶⁷ Особеност Швајцеровог руковођења Савезом састоји се у јачању централизације — његова власт је била скоро сасвим диктаторска — и у појачању ортодоксије и идејно-пропагандног рада у покрету. Да би обезбедио што организованије и снажније ширење Ласалових идеја, он је 15. децембра 1864. у Берлину основао орган Савеза *Социјал-демократ (Der Social-Demokrat)*. Истовремено тежећи да обезбеди угледнију сарадњу, он је настојао и за вратко време успео да за ту сарадњу придобије и Маркса и

⁶⁶ Упореди Ф. Мехринг, *Историја немачке социјалне демократије*, књ. IV, „Култура“, Загреб 1955, стр. 57—58.

⁶⁷ О Швајцеру упореди: Johann Baptist von Schweitzer und die Sozialdemokratie, Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, von Gustav Mayer, Jena 1909.

Енгелса. Као пропагандист и редактор *Социјал-демократа*, Швајцер је истовремено био и један од најенергичнијих иницијатора култа Ласала у покрету. Поред ових активности у духу ласаловске ортодоксије, Швајцер је у покрету унео и неке значајне особености у односу и на самог Ласала. Он је, како су приметили Маркс и Енгелс, „продубио покрет као класну борбу индустријских радника против буржоазије“, што је само по себи представљало „корак напред“.⁶⁸ Уз то, он је „пробио оквири првобитног уског ласаловства и проширио економски видик партије“, што је значило предуслов њеног развитка до уједињења фракција.⁶⁹

Иако је немачки раднички покрет од свог организовања стајао под двојаким идејним утицајем — под утицајем ласаловства и марксизма, ласаловство је било не само распрострањеније него је и вршило *много снажнији* утицај на раднички покрет Немачке тог доба. Оно је, као што ће бити **показано у току** даљег излагања, тако рећи било предоминантна идејна струја у покрету. Ова предоминација ласаловства објашњава се историјско-социјалним развитком Немачке и карактером њене радничке класе овог периода.⁷⁰ За разлику од других западноевропских земаља које су превладале средњи век и пошле путем убрзаног индустријског развоја, Немачка је услед разједињености и економске заосталости знатно закаснила са уласком у нову еру. Економска заосталост изазвала је предоминацију занатлијске над крупном индустријском производњом. Социјална посљедица те економске заосталости била је предоминација ситне буржоазије и занатлијског елемента над чисто радничким и пролетерским елементом. Специфични — пруски пут капиталистичког развика, оставио је печат и на сам пролетаријат. Пролетаријат је био не само незнатан у односу на остале класе немачког друштва него и оптерећен старим системом вредности и ситнобуржоаским традицијама. Предоминација средњих класа и ситнобуржоаско, у суштини занатлијско порекло немачког пролетаријата, створили су повољну основу за ширење Ласалових идеја и изузетан успех Ласалове агитације. На ову повезаност занатлијских слојева и ситнобуржоаске демократије указали су како Енгелс⁷¹ тако и други аутори.

О предоминацији ласаловства у немачком радничком покрету о којој смо говорили сведочанство су оставили сами актери немачког радничког покрета. „Ви не смете да заборавите да Ласалова дела, захваљујући његовом популарном језику, фактич-

⁶⁸ Marx/Engels and A. Bebel, W. Liebknecht, W. Bracke, u.a., 17/18. September 1879, Werke, Bd. 34, s. 402.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Упореди: Ernst Engelberg, *Deutschland von 1894 bis 1871*, 2. durchges. Aufl., Berlin 1862. *Deutschland von 1871, bis 1897*, Berlin 1965.

⁷¹ Упореди Ф. Енгелс, Писмо Марксу од 21. IV 1863, Преписка, т. III, стр. 155.

ки представљају основу социјалистичког схватања маса (то је потпуно непобитна чињеница). Она су у Немачкој десет, двадесет пута шире распрострањена него сва друга социјалистичка дела“ — истакао је Бебел у свом писму Енгелсу из овог периода.⁷²

До које је мере Ласал пленио немачки раднички покрет и његове актере показује чињеница да су се многе Марксове присталице, лидери ајзенашке партије и др., формирали под непосредним утицајем ласаловства, и да су дуго остали заробљеници неких Ласалових теза. По повратку у Немачку 1862. године Либкнехт је не само ступио у Општи немачки раднички савез него је био и под јаким утицајем Ласалових идеја. Касније, он је сарађивао и у *Социјал-демократу*. У једној изави од 22. марта 1865. године, датој поводом *Социјал-демократа* и своје сарадње у том органу, Либкнехт је истакао: „ми нисмо имали нити смо могли имати ништа *против такозваног* Ласаловог *учења*’ ... пошто је оно само одраз принципа за које се ми боримо већ низ година“.⁷³ Прихватајући Ласалово учење, Либкнехт се само одлучно ограђивао од Ласалове тактике. Под снажним идејним утицајем ласаловства био је тада и Аугуст Бебел. Сведочанство о томе налазимо такође у једном другом Бебеловом спису. Присећајући се касније, у својој аутобиографији, идејне климе у немачком радничком покрету и своје властите идејне еволуције, Бебел је писао да су се Марксова дела у покрету почела осећати тек крајем шездесетих година и да се до Маркса ишло кроз Ласала. „Штавише, ја сам, као и скоро сви који су тада постали социјалисти, преко Ласала дошао до Маркса. Ласалови списи су били у нашим рукама још пре неголи смо знали за неки спис Маркса и Енгелса. Колико је снажан био Ласалов утицај на мене, показује моја прва брошура *Наши циљеви*, која се појавила крајем 1869“ — истакао је Бебел.⁷⁴ А у тој брошури коју наводи, Бебел се не само често позива на Ласала него и директно преузима све основне Ласалове социјално-политичке идеје — пре свега идеју народне државе: „држава која почива на *класном* господству треба да се преобрази у народну државу (*Volksstaat*)“, каже се у поменутој брошури.⁷⁵ Бебел сасвим у духу Ласала схвата и пут који води до претварања традиционалне државе у народну државу — опште и непосредно изборно право. У поменутој брошури Бебел говори о ослобођењу рада и о праву радника на *пун* износ његовог рада. „*Пуна вредност* радниковог рада треба да ступи на место најамнине“.⁷⁶ Другачије речено, истиче Бебел, „свако треба да добије сву вредност коју је он

⁷² A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, с. 293—294.

⁷³ W. Liebknecht, *Erklärung*, abgedruckt in der »Berliner Reform« vom 22. März 1865.

⁷⁴ A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Erster Teil, Stuttgart 1910, с. 131.

⁷⁵ A. Bebel, *Unsere Zeile*, Leipzig 1870, с. 11; *Ausgewählte Reden und Schriften*, Bd. I, Dietz Verlag, Berlin 1970, с. 73.

⁷⁶ *Ibid.*, с. 7. *Ausgewählte Reden und Schriften*, с. 67.

произвео својим умним или физичким радом“.⁷⁷ Најзад, у Бебеловој брошури државна помоћ радничким асоцијацијама фигурира као претпоставка и основа социјализма. Тако је Бебел у свим битним питањима овде остао под Ласаловим утицајем.

Ласалов утицај дошао је до изражаја и у самом Ајзенашком програму, тј. у званичном програмском документу Социјал-демократске- радничке партије Немачке. У првом параграфу поменутог програма каже се, сасвим у Ласаловом духу, да „Социјал-демократска радничка партија настоји да постигне успостављање слободне народне државе“.⁷⁸ У економском делу програма захтева се увођење колективног рада и „постизање потпуног приноса рада за сваког радника“.⁷⁹ У завршном делу програма предвиђају се „државно унапређење задругарства и државни кредити за слободне произвођачке задруге“⁸⁰ — дакле, једна од основних Ласалових догми. Тај утицај ласаловства огледа се и у томе што у програму нема става о диктатури пролетаријата и савезу пролетаријата и сељаштва, тј. нема основних теза научног социјализма. Колико је Ласалова социјално-политичка концепција била популарна у самим редовима ајзенашке партије показује и чињеница да је њен званични орган *Sozialistische Monatshefte* убрзо после ајзенашког конгреса прекрштен у „*Народну државу (Der Volksstaat)*“ и да се на страницама овог органа често осећао призив ласаловства. Енгелс је био сасвим у праву кад је овај први стадиј немачког радничког покрета окарактерисао као „чисто ласаловски“.⁸¹ Још прецизнији у овом погледу био је Меринг: „С обзиром на организацију били смо ајзенашковци, а с обзиром на принцип и агитацију били смо ласаловци“.⁸²

Ако је Бебел почетком седамдесетих година успео да се ослободи Ласаловог утицаја, Либкнехт је и даље остао бољећив и колебљив према ласаловству. У јеку борбе бакуњиниста против Хашког конгреса и марксистичке већине у Интернационали током 1873. године, Либкнехт је у писму Енгелсу од 8. фебруара одбио да се ангажује против Бакуњина и изјавио да у том питању партијски орган *Volksstaat* заузима неутралан став.⁸³

⁷⁷ Ibid., О овом Бебеловом спису упореди: R. Dlubek — U. Hermann, *Nachwort zur originalgetreuen Reproduktion der Sschrift Unsere Ziele von August Bebel*, Dietz Verlag, Berlin 1969, с. 3—39.

⁷⁸ Програм Социјалдемократске радничке партије (усвојен у Ајзенашку 1869) у Зборнику: К. Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 131.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ F. Engels, *Karl Schorlemmer, Werke*, Bd. 22, с. 314.

⁸² Ф. Мехринг, *Хисторија њемачке социјалне демократије*, т. IV, „Култура“, Загреб 1955, стр. 53; упореди: стр. 53—56.

⁸³ Упореди о томе Либкнехтово писмо Енгелсу од 8. фебруара 1873, Архив Маркса и Енгелса, т. I(VI), под ред. В. Адоратског, Партиздат, Москва 1932, стр. 65—66.

Неутралност у случају Бакуњина била је Либкнехту потребна да се не би морао ангажовати противу Ласала. Енгелс, који је то уочио, одлучно је интервенисао и такорећи натерао Либкнехта да попусти и пристане да се у *Volksstaat*-у поново настави борба са ласаловством.⁸⁴ Ласаловим идејама био је прожет и угледни члан руководећег језгра ајзенашке партије, секретар комитета Теодор Јорк. То Јорково ласаластво испољавало се до те мере да је он — како се Хепнер изразио — „мрзео све што не личи на *Социјал-демократ*“, тј. на ласаластво, и додао да је „Либкнехт својом добродушношћу, најчешће неумесном, крив што је Јорк тако много приграбио у своје руке“.⁸⁵ Јорково ласаловство било је не само сметња јединственој сарадњи у практичном политичком раду него је и изазивало тешке конфликте у редовима ајзенаховског руководства, који су се морали разрешавати Марсковим и Енгелсовим посредовањем и непосредним ангажовањем. Што се тиче, Либкнехтове добродушности и бољивости према ласаловству, оне ће се — као што ћемо видети — још изразитије испољавати наредних година, а посебно приликом рада на припреми уједињења фракција и изради коалиционог програма за Готски конгрес.

Упркос повременим идејним слабостима које су се испољавале код ајзенаховаца, пропагирање и ширење ласаловства није ишло без отпора из ајзенашких редова. Чак су ови отпори понекад попримали одлучан и организован карактер. Ово важи како за поједине организације у оквиру Ајзенашке партије тако и за поједине њене актере. Главни отпор ласаловству био је у оба случаја концентрисан на Ласаловом кључном идејном ставу, који је дошао до изражаја и у 10. тачки самог ајзенашког програма — на ставу стварања радничких асоцијација посредством државне помоћи. Тако је брауншвајска организација већ у фебруару 1873, приликом израде свог програма, тражила чишћење неких Ласалових ставова из ајзенашког програма, а 9. марта исте године збор поменутог организације донео је одлуку да се на следећем, тј. четвртном партијском конгресу, који је заказан као ванредни конгрес за август 1873, размотри 10. тачка партијског програма.⁸⁶ Одлучан отпор ласаловству у овом периоду дружао је и Хепнер, и због тога је дошао у тежак конфликт са Јорком.

⁸⁴ Упореди: F. Engels an W. Liebknecht, Briefe den 12. Februar 1873, W. Liebknecht, Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels, Mouton, 1963, The Hague, с. 178—179. Борба актера партије против ласаловаца и бакуњиниста, коју је Енгелс захтевао настављена је тек од средине фебруара 1873. Упореди: Der Volksstaat од 15. фебруара 1873.

⁸⁵ Упореди Хепнерово писмо Енгелсу од 11. априла 1873, Архив Маркса и Енгелса, т. I(VI), Партиздат, Москва 1932, стр. 72. О овим идејним разликама у покрету и о сукобу Јорка и Хепнера упореди Енгелсово писмо Бебелу од 20. јуна 1873, Werke, Bd. 33, с. 588—589.

⁸⁶ Упореди о томе: G. Eckert, *Aus den Anfänge der Braunschweiger Arbeiterbewegung*, Braunschweig, 1955, с. 35—38.

Овом отпору ласаловству придружили су се током маја 1873. Либкнехт и Бебел. У свом писму од 16. маја, Либкнехт је подсетио Маркса да га је Ласал плагирао и позвао Маркса да пружи отпор Ласалу јер то, додаје Либкнехт, не може нико боље урадити од тебе.⁸⁷ Бебел се у писму Марксу од 19. маја солидарише са Либкнехтовим мишљењем и истиче да је критичка оцена Ласалових дела „апсолутно потребна“.⁸⁸ У истом смислу Бебел је тих дана писао и Енгелсу.⁸⁹

Осврћући се на овај Либкнехтов апел, Енгелс је у писму Бабелу од 20. јуна исте године истакао да Маркс не може преузети критику Ласалових концепција, јер је све до краја јула заузет преводом *Капитала* на француски језик, а уз то је и исцрпљен од великог рада, па ће после морати да иде да се мало одмори. Изражавајући мишљење да руководство ајзенашке партије, зато што живи у Немачкој, боље познаје коју тактику треба примењивати у односима са ласаловцима, Енгелс се осврнуо на *принципијелну* страну овог питања и дао низ зрелих оцена и драгоцених савета у овом погледу. Он је саветовао ајзенаховцима да не придају сувише пажње супарнику јер би то довело до тога да га прецењују, да не журе са уједињењем јер плод не треба брати пре неголи је сазрео, да не буду фанатици уједињења, и — подсећајући на искуство са бакуњинистима у Интернационали — нагласио да има ствари које су важније од уједињења, то јест да су принципи важнији од уједињења и јединства.⁹⁰ Подржавајући настојање партијског руководства да у овом питању дође до одређеног успеха, Енгелс је истовремено упозорио да „постоје околности кад треба имати храбрости да се тренутни успех жртвује важнијим стварима“ и да је ајзенашка партија „тако јака да не мора јурити за тренутним успесима“.⁹¹ Упркос чињеници да је ово Енгелсово писмо садржавало драгоцене савете и да је дошло у право време, тј. у време кад се ствар уједињења налазила тек у почетној фази и кад је било могуће курс оријентисати у правом смеру, Бебел и његови најближи сарадници нису били у стању да схвате изузетан значај овог Енгелсовог писма ни да се користе његовим саветима у одређивању свог става према ласаловству.

Иако се Маркс и Енгелс у овом периоду нису могли непосредно укључити у борбу са ласаловством, та борба је настављена са све већом одлучношћу. Она је била у толико снажнија у колико се четврти ајзенашки конгрес заказан за 23. август 1873. више ближио. Да би тенденцији чишћења ајзенашког програма од ласаловства дао потребно теоријско образложење, Браке је

⁸⁷ Упореди Архив Маркса и Енгелса, т. I(IV), Партиздат, Москва 1932, стр. 73.

⁸⁸ A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, с. 293—295.

⁸⁹ Упореди Архив Маркса и Енгелса, т. I(IV), Партиздат, Москва, 1932, стр. 73.

⁹⁰ F. Engels an A. Bebel, 20. Juni 1873, Werke, Bd. 34, с. 591.

⁹¹ Ibid., стр. 590.

пред сам конгрес објавио брошуру *Ласалов предлог*. У тој брошури он је Ласалов захтев за стварање радничких асоцијација путем државне интервенције и државних кредита окарактерисао као „краљевско-пруски државни социјализам који узалудно тежи да добије право присуства на двору“.⁹² На ову Бракеову критику убрзо је у врло оштром тону одговорио Либиш.⁹³

Ова иницијатива за чишћење програма од ласаловства дошла је до снажног изражаја и на самом Ајзенашком конгресу партије. Схватајући актуелност и значај поменутог питања, конгрес је формирао и специјалну комисију да ово питање размотри и приведе крају. Да би допринео побољшању програма и превладавању неких Ласалових ставова, Енгелс је — посредством Бракеа — доставио своје примедбе на програм и дао савете како да се он побољша. Захваљујући на томе, Либкнехт је у писму Енгелсу истакао да је његова помоћ суштински олакшала ствар у односу на овај проблем.⁹⁴

У овој идејној борби за чишћење ајзенашког програма од ласаловства и за подизање идејно-теоријског нивоа партије значајан резултат постигнут је на Кобрушском конгресу партије, одржаном у јулу 1874. године. Значај овог конгреса састоји се у томе што је он питање програма ставио у први план свог рада⁹⁵ и што је комисија за програм која је формирана на прошлом, тј. Ајзенашком конгресу 1873. године, иступила с предлогом да се став о производним асоцијацијама створеним од стране државе обавезно уклони из програма и да се јасније дефинише аграрна политика партије у програму.⁹⁶ Разматрајући предлог комисије, конгрес је одлучио да о програмским питањима развије широку дискусију у партијском чланству, а да дефинитивну одлуку о тим питањима препусти наредном конгресу.⁹⁷

Упркос овим и сличним отпорима ласаловству, оно је не само остало у ајзенашком програму него је и даље фигурирало као доминантна идејно-политичка струја у радничком покрету Немачке овог периода. Поред социјално-економских фактора који су фаворизирали ласаловство и на које смо раније указали,

⁹² W. Bracke, *Der Lassall'sche Vorschlag*, Ein Wort an den 4. Kongress der sozialdemokratischen Arbeiterpartei, Braunschweig 1873, с. 45. Ову Браке-ову брошуру Енгелс је касније окарактерисао као врло добру, али не и исцрпну критику. Упореди: Engels an A. Hepner, 25. Juli 1882, Werke, Bd. 35, с. 345. О Браке-у упореди: J. Seidel: *Wilhelm Bracke. Vom Lassalleaner zum Marxisten*, Berlin 1966.

⁹³ F. S. Liebisch, *Zur Kritik der Broschüre betreffend den Lassall'schen Vorschlag der Staatshilfe etc.* von W. Bracke, Leipzig 1874.

⁹⁴ Необјављено Либкнехтово писмо Енгелсу од 28. јуна 1874. године које се налази у Централном партијском архиву у Москви које помиње Е. Н. Барвенко у свом интересантном раду *Из историје борбе Енгелса за идеолошко укрепење немачкој социјал-демократичкој партији*. Из историје марксизма, ГИЗ, Политической литературы, Москва 1961, стр. 348.

⁹⁵ Protokoll über den 6. Kongress der Sozial-demokratischen Arbeiterpartei abgehalten zu Coburg am 18—21. Juli 1874, Leipzig, 1874, с. 3—104.

⁹⁶ Ibid., стр. 75—76.

⁹⁷ Ibid., стр. 70—80.

предоминација ласаловства објашњава се и низом других околности, од којих ћемо поменути оне које нам изгледају најважније. Предоминација ласаловства, како је истакао Меринг, објашњава се чињеницом да је ласаловски Општи немачки раднички савез основан читавих шест година раније пре Ајзенашке партије и да је прихваћен као прва радничка организација, што је олакшало продор Ласалових идеја у немачком радничком покрету.⁹⁸ Поред тога, продор ласаловства олакшавало је и Марксово и Енгелсово дуго одсуство из Немачке, с једне, и недовољна присутност њихових радова у немачком радничком покрету овог периода, с друге стране. Том продору доприносило је и Марксово толерантно држање према Ласалу и његовом коришћењу Марксових списа. Предоминација ласаловства објашњава се и еволуцијом Немачке у правцу дерадикализације политичког живота и све већим разводњавањем социјалистичке платформе формулисане у *Комунистичком манифесту*, што је отворило простор за брз и успешан продор Ласалових идеја и ситнобуржоаске демократије уопште.

Поред ових објективних околности, треба узети у обзир одређене субјективне чиниоце, који су такође доприносили превази Ласалових идеја у покрету. Од ових околности треба пре свега истаћи Ласалово запажено ангажовање у политичком животу Немачке током пуне две деценије, чиме је он стекао углед цењеног литерата и борца против политичке реакције. Од великог значаја за предоминацију ласаловства била је чињеница да је Ласал био непосредно присутан у покрету и да је ангажовано радио на текућим задацима покрета. Нагло ширење Ласаловог утицаја и Ласалових идеја у покрету објашњава се — како је то сам Ласал истакао неколико месеци пред своју смрт — одлучним јединством и строгом дисциплином која је владала у његовој организацији и честим политичким прогонима и суђењима којима је он био подвргнут.⁹⁹ Најзад, предоминација ласаловства објашњава се и вешто организованом подршком коју су његовим идејама давали његови најближи сарадници. После Ласалове трагичне смрти, његове најближе присталице — Швајцар, грофица Хацфелт и др. — не само што су радили на популаризацији ласаловства него су и довршили култ Ласала у покрету.¹⁰⁰ Приметимо, овде, да је Ласал уживао крупну репутацију и изван Немачке, и да је та репутација трајала деценијама после његове смрти. Тако у познатој *Социјалистичкој енциклопедији*,

⁹⁸ Ф. Мехринг, *Хисторија немачке социјалне демократије*, књ. IV, „Култура“, Загреб 1955, стр. 57—59.

⁹⁹ F. Lasalle, *Rondsorfer Rede, Die Agitation des Allgemeinen Deutschen Arbeiter-Vereins und das Versprechen des von Preussen*, наведено издање, Zweiter Band, с. 333.

¹⁰⁰ О борби око аутентичног ласаловства у оквиру Ласалових присталица и стварању Ласаловог култа у покрету упореди: И. П. Особова, *И. Ф. Беккер и ласалјанство*. Из историје марксизма и међународног радничког движения, Москва 1973, стр. 256 итд.

издатој у Паризу 1912. године,¹⁰¹ Ласал заузима почасно место и готово се изједначава са Марксом. Ласалов утицај осетио се и у радничком покрету Русије, што се види и по обимном преводу његових дела на руски језик и његовим карактерисањем као оца немачке социјал-демократије.¹⁰² Ласалов утицај био је присутан и у радничком покрету наших народа. Тако су у календару *Први мај* за 1904. годину на насловној страни поређане слике Маркса, Енгелса и Ласала.¹⁰³ Ласалов утицај огледа се и у преводу низа његових радова на језике наших народа.¹⁰⁴

II

Упркос идеолошких разлика које су раздвајале Ласалов Општи немачки раднички савез и Ајзенашку партију, у редовима чланства превладавала је спонтана тежња за обједињавањем и за стварањем јединствене политичке организације, јер је — за разлику од лидера, који су били осетљиви на идеолошка питања — партијско чланство више полагало на практичну страну ствари: на збијање редова и јачање класног покрета. Потенцирани разлази фракција изазвани питањем уједињења Немачке и ставом према француско-пруском рату 1870—71. почели су у време Комуне да јењавају, јер је подршка Комуни захтевала да се прелази преко разлика и да се води рачуна о заједничким интересима класног покрета. А крвави обрачун са комунарима, с једне, и наглашавање класне солидарности и значаја политичке партије пролетаријата на Лондонској конференцији Интернационале 1871. и на Хашком конгресу 1872, с друге стране, опомињали су обе фракције да треба прелазити преко разлика и убрзано градити мостове сарадње и јединства. У правцу приближавања фракција деловали су и унутрашњеполитички разлози — потреба стварања јаке организације ради успешнијег отпора јункерској реакцији и капиталистичкој експлоатацији, као и за обезбеђење успешније борбе за демократске слободе. Стварању повољније климе у односима фракције и јачању узајамне толерантности знатно је допринело и Швајцерово политичко компромитовање током 1871—72. године и његово искључење из Ласаловог Савеза 1872. године због шуровања са пруским властима.

¹⁰¹ Encyclopédie Socialiste, Syndicale et Coopérative de l'Internationale Ouvrière, Publiée sous la direction technique de Comprè-Morel, Paris 1912, pp. 451—452.

¹⁰² Упореди: И. М. Майский, *Отец германской социаль-демократии Ф. Лассаль*, Москва 1917.

Г. Р. Яковлев, *Фердинанд Лассаль в русской литературе*. Опыт библиографии произведения о Лассале на русском языке. — К 100-летию со дня рождения (1825—1925), под ред. М. Пакуля, Харьков, Госиздат Украины, 1926.

¹⁰³ Упореди: раднички календар *Први мај* 1904, Београд 1904.

¹⁰⁴ Упореди: Сергије Димитријевић, *Српска преводна социјалистичка литература*, Рад, Београд 1957.

Ове околности довеле су до тога да су разлике међу фракцијама отупљивале а неповерење јењавало. Уместо наглашавања оног што фракције раздваја, почело се истицати оно што их спаја. А затим су дошле и практичне потврде тог приближавања. Већ 1872. године на Берлинском конгресу Општег немачког радничког савеза почели су се осећати нови тонови — захтеви да се расцеп превазиђе и да се пође путем јединства.¹⁰⁵ Те тенденције још онажније су се испољиле у редовима ајзенаховаца. Тако је Конгрес ајзенаховаца одржан у Мајнцу од 7. до 11. септембра 1872. године констатовао да ласаловска организација представља „јединог природног савезника Социјал-демократске радничке партије; зато конгрес налаже Комитету да стално изнова покушава да дође до принципијелног споразумевања са Општим немачким радничким савезом“.¹⁰⁶ Истовремено, конгрес је донео одлуку да редакција *Volksstaat*-а „неодложно обустави сваку полемику против Општег немачког радничког савеза и његових вођа“.¹⁰⁷ Две године касније уследили су и непосредни контакти и конкретне акције на путу реализације заједнички испољених тежњи за јединством. Иницијатива у овом погледу потекла је од ласаловаца. У октобру 1874. године они су ступили у контакт са Либкнехтом и понудили му да се успостави званичан контакт, тј. да се почне са сарадњом и савезништвом. О овој иницијативи Либкнехт је сутрадан известио Бебела, који се тада налазио у затвору Zwickau. „Телке је јуче био овде; он жели уједињење са нама. Фриче ми је данас писао у истом смислу. По Фричеу, Рајтнер и Haselmann такође желе у најмању руку савезништво; фузија тренутно још није могућа. Усмено ћу ти више рећи; посетићу те осам дана пре отварања Рајхстага... Једна ствар је извесна: Општи немачки раднички савез је потпуно у расулу“.¹⁰⁸ Правилно запажајући да је ласаловска организација у описању и да лидере ласаловаца губитак престижа гони на уједињење, Либкнехт — ко што ћемо видети — није знао да се том чињеницом користи приликом рада на уједињењу фракција. Уместо да поставља услове, он је — као што ћемо видети — попустио и допустио ласаловцима да га уцењују.

Други преломни моменат на путу ка уједињењу био је састанак обеју фракција који је одржан у Готи 14. и 15. фебруара 1875. године. На овом састанку, на коме је од сваке фракције присуствовало по 9 чланова, разматрана су као идејно-теоријска и програмска тако и организациона питања будуће јединствене партије и дефинисани услови пријема у партијско чланство. Одређујући услове за пријем у чланство, комисија је закључила да

¹⁰⁵ Protokoll der Generalversammlung des Allgemeinen deutschen Arbeiter-Vereins zu Berlin vom 22 bis 25 Mai 1872, с. 17—22, 26 и др.

¹⁰⁶ Protokoll über die Verhandlungen des Allgemeinen Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterkongresses, Mainz, 1872, am 7—11, September. У пореди о томе и А. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ А. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, с. 312.

је за то потребно прихватање партијског програма, материјално помагање партије и активно учешће у раду партијске организације. Што се тиче организационог принципа, предвиђено је да се избегну крути централизам и федералистичка расплутост и да се истакну значај и улога партијских конгреса у животу партије. У погледу програмског документа одлучено је да он буде компромисан и да одговара не само општим циљевима покрета него и специфичним немачким условима. На састанку је формирана и редакциона комисија за коалициони програм, коју су сачињавали Хазенклевер, Хаселман, Гајб и Либкнехт, која је одмах почела рад на заједничком програму. Тиме су означени први значајни кораци на припреми конгреса уједињења и програмског документа за уједињење.

На припремање нацрта коалиционог програма крупан утицај одиграла је идеолошка преминација ласаловства у покрету, о којој смо раније говорили. Други фактор који је утицао на израду коалиционог програма била је теоријска недораслост ајзенаховаца. Уствари ајзенаховци су са теоријског становишта били *испод нивоа* који је дата ситуација захтевала. Ово заостајање Маркових присталица на плану теорије показују како њихови властити радови, који су без неког већег теоријског значаја, тако и њихове оцене научног значаја појединих Маркових дела. У овом погледу карактеристичан је Либкнехтов суд о Марковом делу *Zur Kritik der politischen Ökonomie* из 1859. године, којим је Маркс револуционисао економску науку и које је, као што смо видели, чак и Ласал окарактерисао као дело које у тој науци отвара нову епоху. Кад се убрзо после објављивања овог дела упознао са Марковим текстом, Либкнехт је изјавио Бискампу да „га још никад није једна књига тако *разочарала*“ као ова Маркова¹⁰⁹ — што сведочи о потпуном несхватању научног садржаја и историјског значаја поменутог Марковог дела.

Недостатак потребног теоријског нивоа у партији и оформљених марксистичких критерија у редовима ајзенаховаца показује и чињеница да су они током фебруара и почетком марта 1872. у партијском органу *Volksstaat* објавили Милбергеров прудонистички рад о стамбеном питању, што је Енгелса приморало да реплицира и да води полемику о овом питању. Редакција *Volksstaat-a* отишла је убрзо још даље. Она је у марту 1874. године објавила Бебелов чланак Нови комунист, у коме је Бебел представио Еугена Диринга као социјалисту, а његове радове окарактерисао као најзначајнија дела после Марковог *Капитала*.¹¹⁰ Овај однос према теорији и статус теорије у ајзенашким редовима најбоље је окарактерисао сам Енгелс. „То су ти праве делије. Ова господа су се тако навикла да ми за њих мислимо, да хоће да им се свагда и свугде не само презентирају ствари на тањиру

¹⁰⁹ Поменуте Либкнехтове речи Бискампу Марку наводи у свом писку Енгелсу од 22. јула 1859. Упореди Маркс—Енгелс, Преписка, т. II, 445.

¹¹⁰ A. Bebel, *Eine neuer ‚communist‘*, *Volksstaat*, № 30 vom 13. März, № 33 vom 20 März 1874.

него и потпуно сажвакане и да имају у најмањем обиму не само квинтесенцију него и детаљно излагање подешено према укусу“ — писао је Енгелс поводом Либкнехта и осталих њихових присталица у Немачкој.¹¹¹

Тамо где се није радило о одсуству марксистичких критерија и непознавања марксистичке мисли, јављали су се одређени видови упрошћавања Марксове науке, изазвани потребом популаризовања марксизма. Поред упрошћеног схватања марксизма, ајзенашки лидери су били знатно оптерећени и практичним проблемима и захтевима дневне политике, што их је удаљавало од нужног теоријског рада и што је снижавало ниво теорије у покрету. О свему овоме аутентично сведочанство оставио је непосредни сведок овог раздобља, историчар немачке социјал-демократије Ф. Меринг. Оно је утолико важније што је Меринг, уз верно снимање ситуације, дао и оштроумно објашњење узрока који су до тог стања довели: „Хисторијски је развој донио собом, да раднички покрет седамдесетих година није могао дати таквих теоретика као у четрдесетим годинама, кад је Савез комуниста с присним разумијевањем пратио борбе њемачких филозофа и енглеско-француских социјалистичких школа; једини који је сјећао на Weitlinga, Eccariusa и Pfändera бијаше Dietzgen. Нови раднички покрет био је од почетка управо претоварен практичним задацима, а теоријски су рад засад били обавили велики мислиоци научног комунизма. Популаризирање њихових истраживања и вођење свакодневне борбе с буржоаским економистима, то је била скромна, али корисна и добрим успјехом ријешена задаћа радника, који су се у ајзенашкој фракцији машили пера“.¹¹²

Усвајајући марксизам у прилично упрошћеном виду, ајзенашки теоретичари нису могли до краја уочити ни принципијелну супротност марксизма и ласаловства. У многим питањима то су — како је приметио Меринг — за њих биле готово идентичне — социјално-политичке доктрине.¹¹³ Све је ово оставило и морало је оставити одређене трагове у раду на коалиционом програму. Ову теоријску недораслост пратила је и интимна прагматичка увереност да много већи значај имају непосредни практично-политички циљеви, уједињење фракција, него теоријски ставови и политички нормативи, и да теоријске принципе треба жртвовати том непосредном практично-политичком задатку. Део партијског руководства — као на пример Либкнехт, а вероватно и Гајб — био је чак свесно решен да у циљу уједињења фракција тргује принципима и да прави идејне уступке. Док су ајзенаховци ушли тако рећи недовољно припремљени у разматрање уједињења и редиговање каолиционог програма, ласаловци су у

¹¹¹ Ф. Енгелс, Писмо К. Марксу од 25. јула 1859, Преписка, т. II, 447.

¹¹² Ф. Меринг, *Хисторија њемачке социјалне демократије*, „Култура“, Загреб 1955, књ. IV, стр. 57.

¹¹³ Ibid., стр. 77—78.

току разматрања уједињења фракција и рада на коалиционом програму испољили не само крајњу непопустљивост него и право мајсторство лукавства. Истичући да се одричу масовне централизоване и организоване партије, што није одговарало стварности, они су за тај свој уступак од ајзенаховаца затражили одговарајуће идејнотеоријске уступке, тј. уступке који се односе на програмску платформу. Уз то — користећи се, с једне стране, култом Ласала и идејним угледом ласаловства у покрету, а, с друге стране, еуфоријом уједињења у коју су били запали ајзенаховци — ласаловци су ајзенаховце ставили пред дилему: или направити уступке на идејно-теоријском плану, или се коначно разићи. Ове уступке било је тим лакше постићи што је од стране ајзенаховаца редиговање нацрта програма било поверено Либкнехту, који је не само био сасвим заслепљен еуфоријом уједињења него је, због теоријске недораслости, недовољно уважавао значај идејно-теоријске платформе, а због извесног оптерећења ласаловством лако губио оријентацију у идејно-теоријским питањима. Чак и тамо гдје је поуздано зано да се ради о ставовима који су неспојиви са марксистичком традицијом и научним социјализмом, Либкнехт их је — у циљу уједињења фракција — свесно прихватио, и отворено ишао на идејне уступке. Правећи идејне уступке ласаловцима, Либкнехт је вршио притисак на остале актере ајзенашке партије да не пружају отпор коалиционом програму, јер је наводно у изгледу врло успешна трансакција са ласаловцима. Посебан притисак Либкнехт је вршио на Бебела. Ово не само зато што је Бебел уживао огроман ауторитет у покрету него и зато што је он од самог почетка уочио слабе стране коалиционог програма и узастопно од Либкнехта захтевао да се направе потребне измене, што је он вешто избегавао.¹¹⁴

Утичући на поједине ајзенаховске лидере да буду попустљиви према ласаловцима и да не пружају отпор коалиционом програму, Либкнехт је своју властиту попустљивост према ласаловцима још брижљивије сакривао од Маркса и Енгелса. Претпостављајући сасвим оправдано да се они не би мирили са идејним уступцима, Либкнехт их је сасвим апстраховао и ставио у ситуацију да о току преговора и садржаја рада на коалиционом програму сазнају из друге руке, или чак из текуће штампе. „Питате ме шта ми мислимо о историји с уједињењем? На жалост, ми смо се нашли у истој ситуацији у којој и Ви. Нити нам је Либкнехт нити ко други ишта јавио, и зато и ми знамо само оно што пише у новинама“ — истакао је Енгелс у одговору на Бебелово писмо о проблему уједињења фракција.¹¹⁵

¹¹⁴ Упореди о томе: А. Bebel, Briefe an Engels den 21. Januar 1891; А. Bebel, Briefwechsel mit Friedrich Engels, Hrsg. von Werner Blumenberg. Mouton, The Hague 1965, с. 406—407.

¹¹⁵ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. марта 1875; К. Маркс, *Критика Готског програма*; Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 33.

Либкнехтово споразумаштво и уступање пред ласаловским захтевима знатно су олакшали рад комисије за коалициони програм. Радећи убрзано на пројекту програма, ова комисија привела је првих дана марта посао крају, и 7. марта поменути пројекат је објављен у *Volksstaat*-у и у *Neuer Social-Demokrat*-у. Већ 10. марта он је доспео у Марксове и Енгелсове руке.

Реаговање партијских лидера на нацрт коалиционог програма било је различито. Од тих реаговања ми ћемо се осврнути на Бракеово и Бебелово реаговање, јер су они нацрт програма оценили врло негативно. У свом писму Енгелсу од 25. марта 1875. године Браке је писао да је „тај програм за њега неприхватљив“.¹¹⁶ Са особитом оштрином Браке је критиковао став о производним асоцијацијама створеним посредством државне помоћи, окарактерисао га као глупост¹¹⁷ и истовремено оштро осудио Либкнехта и Гајба што су тај уступак учинили. Усвајајући поменути став, наглашава Браке, „партија се претвара у секту“.¹¹⁸ Браке је истовремено указао и на тактичке погрешке које су Либкнехт и Гајб направили у току преговора. „Када двојица који се разилазе у гледању да неко питање теже да иду скупа, они су дужни да у општи програм укључе оно што их обједињава, а не оно што их разједињава“ — истакао је Браке.¹¹⁹ Саопштавајући Енгелсу ова своја гледања на програм, Браке пита Енгелса и Маркса за савет и тражи да му они одговоре да ли да он заједно са Бебелом предузме практичну иницијативу — да иступи са критичким примедбама и контра-програмом. Иако није систематска, Бракеова критика је оригинална и дубока. Неке његове ставове ми ћемо наћи и у Марксовим и Енгелсовим оценама — оцени да се ради о враћању партије на секташке позиције и став да приликом споразумевања треба укључити оно што обједињава а не оно што раздваја.

Упознајући се у затвору се пројектом коалиционог програма, Бебел је, као што смо истакли, и као што то још одређеније сведочи Браке у горе поменутом писму, уочио читав низ његових слабих страна. Третирајући пројекат као незадовољавајући, он се не само носио мишљу него чак и договарао са Бракеом да јавно иступи против тог пројекта, тј. да га одбаци и да истовремено предложи нови програм, али је од те своје намере ипак убрзо одустао. То своје одустајање Бебел је касније објаснио притиском

¹¹⁶ Архив Маркса и Енгелса, т. I(VI), Партиздат, Москва 1932, стр. 87.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid. О Бракеовом критичком односу према пројекту коалиционог програма и захтеву да се иступи са новим програмом пише и Бебел у својим успоменама. Упореди: A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, с. 318.

¹²⁰ Упореди поменуто Бракеово писмо Енгелсу од 25. марта 1875, Архив Маркса и Енгелса, т. I(VI), Партиздат, Москва 1932, стр. 87. Упореди такође и A. Bebel, *Briefe an Engels den 21. Januar 1891*; A. Bebel, *Briefwechsel mit Friedrich Engels*, Hrsg. von Werner Blumenberg, Mouton, The Hague 1965.

који је на њега вршио Либкнехт, општом тежњом за јединством у партији и непопустљивошћу ласаловаца у току припрема конгреса. „Нису само Либкнехтове молбе биле те које су ме побудиле да се уздржим од јавно израженог незадовољства пројектом програма. . . Ја сам се повиновао тој жељи јер је уједињење и мени лежало на срцу. Осим тога, тежња за обједињавањем била је тако снажна у партији да су сви приговори програму морали да устукну“, — писао је Бебел, подсећајући се у својој аутобиографији тих конгресних дана.¹²¹ Овим је Бебел не само описао опште стање духова у редовима ајзенаховаца пред конгрес — еуфорију уједињења и страх да се критиком програма прими одговорност за миширање јединства, — него је истовремено објаснио и зашто је он сам тако лако прелазео преко Марксових и Енгелсових упозорења у овом погледу.

*Марксова и Енгелсова критика Готског програма
и разграничење марксизма и ласаловства*

I

Иако су се бојали да актери ајзенашке фракције неће у довољној мери бранити марксистичку традицију и ставове научног социјализма, Маркс и Енгелс све до пријема пројекта коалиционог програма нису претпостављали да ће Либкнехт и њихове присталице из редова ајзенаховаца сасвим изгубити из вида принципијелну супротност ласаловства и научног социјализма, напустити марксистичку традицију у свим битним питањима и капитулирати пред ласаловством.

Да би у последњем тренутку, тј. непосредно пред конгрес, спасили што се још спасити може, они су објављени нацрт програма пропратили безобзирном критиком и најоштријим упозорењима. Да би отклонили сваку сумњу у личне мотиве свог критичког демарша. Маркс и Енгелс су указали на саме објективне околности које их приморавају да то чине: околност да се због тесне везаности за немачки раднички покрет нису могли мирити са кораком назад који је у коалиционом програму учињен, с једне, и с друге околности да их опоненти у иностранству чине одговорним за све грешке које ајзенаховци праве у Немачкој, па је зато — да их и овом приликом не би учинили одговорним — неопходно да се ограде од програмског документа.

Марксово и Енгелсово критичко испитивање преднацрта Готског програма и, заједно с тим, резултата Готског конгреса обележава нову фазу борбе марксизма са немарксистичким струјама у међународном радничком покрету — *фазу разграничења марксизма са ласаловством*. Ако је ранијих година у центру пажње био обрачун с анархизмом, оријентација фракција на уједи-

¹²¹ А. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, с. 342.

њење и на изналагање заједничког програма учинила је неизбежни обрачун са ласаловством у целини. Ми овде немамо могућности да детаљније залазимо у разматрање односа Маркса и Ласала током њихове делатности и да осветљавамо специфичне етапе кроз које су ти односи пролазили, као и да објашњавамо све узроке коначног раскида до кога је током 1862. године дошло, јер би то тражило исувише простора.¹²² Рећи ћемо да се Маркс чак и кад је одржавао пријатељске односе са Ласалом није слагао са његовим назорима, и да су у основи тог неслагања били не само Ласалов идеализам и апстрактна демократија него и тзв. реална политика и политички опортунизам.¹²³ Реална политика била је у ствари чворна тачка њиховог разилажења, јер се у њој концентришу теоријско-филозофске и методолошке дивергенције и јер она води у политички опортунизам и мирене са постојећим. Па ипак, о тим теоријским и политичким разликама Маркс, како је сам истакао, није хтео да јавно говори зато што се Ласал према њему пријатељски односио.¹²⁴ Но, иако је раније био свестан корених разлика у његовим и Ласаловим гледиштима, сву дубину разлаза Маркс је осетио тек приликом директних контаката које је са Ласалом имао у Лондону током 1861. и 1862. године. Посета у току 1862. довела је и до коначног раскида. У току ове посете Маркс је запазио Ласалову грандоманију, бонапартистичке претензије и политичку наивност, која га је шокирала до те мере да је у писму Енгелсу из овог периода изјавио да је Ласал „од прошле године... сасвим пошашавио“.¹²⁵ У току ове посете Маркс се, како је сам изјавио, непосредно уверио да се он и Ласал „политички ни у чему не слажу, изузев неких далеких крајњих циљева“.¹²⁶ Додајмо да је том приликом и

¹²² Однос Маркса и Ласала предмет је анализе у свим озбиљнијим радовима посвећеним Марксу и Ласалу или проблему уједињења двеју фракција немачког радничког покрета и Марксовим критичким освртима на коалициони програм. О њему се посебно говори у наведеним биографијама о Ласалу као и у преписци око Марксове критике коалиционог програма коју наводимо. Од посебних радова који разматрају овај однос поменућемо неке који су у овом погледу најзанимљивији: К. Kautzky, *Unsere Programme, Die Neue Zeit*, Februar 1891, Bd. 1, с. 680; Ed. Bernstein, *Ueber das Verhältnis von Lassalle zu Marx und Engels*, Dokumente des Sozialismus, Bd. I, Januar 1902, с. 157—177; К. Kautsky, *Parteiopolemik*, Die Neue Zeit, 31 Jahrgang, Stuttgart 1913, Bd. 1, № 23, с. 838—841; К. Kautsky, *Lassalle und Marx*, Die Neue Zeit, 31. Jahrgang, Bd. 2, № 40, с. 476—490; К. Kautsky, *Marx und Lassalle, Der Kampf*, 16. Jahrgang, Wien 1923, с. 85:95; Г. В. Плеханов, *Фердинанд Лассал, Летописи марксизма*, кн. I (11), 1930; Е. А. Степанова, *Маркс и Лассал, Пролетерская Революция*, 1933, № 1; S. Na'aman, *Lassalle et la Révolution Française. Analyse de son oeuvre posthume 'Histoire du développement social'*, Cahiers de l'Institut des sciences économiques appliquées, Etudes de Marxologie (4), Paris, Janvier 1961, Série S, № 4.

¹²³ К. Маркс, Писмо Кугелману од 23. II 1865. године; Маркс, Писма Кугелману, „Култура“, Београд 1951, стр. 11. — „Ласал је доспео на ове странпутице (шуровања са Бисмарком — Д.Л.) зато што је... био реалан политичар“, истакао је Маркс у поменутом писму.

¹²⁴ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 7. V 1861, Преписка, т. III, стр. 24.

¹²⁵ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 31. VII 1862, Преписка, т. III, стр. 94.

¹²⁶ *Ibid.*, стр. 102.

сам Маркс разочарао Ласала. Поред љутње на Марксово ирони-чно реаговање на његове претенциозне планове и предимензиониране амбиције, Ласал се, како каже Маркс, том приликом уверио да је Маркс „одвећ апстрактан“ да би се разумео у политици“. ¹²⁷ Ми о овоме говоримо зато што ће се слична мишљења јавити и у редовима самих ајзенаховаца и јер ће — као што ћемо видети — у овом погледу међу њима доћи и до отворених контраверзи.

Ако је због Ласаловог пријатељског става Маркс морао да избегава јавне сукобе са њим и његовом идеологијом, сада су интереси самог покрета неодложно налагали да се разлази учине јавним. Овај корак био је нужан не само зато што се Ласаловим парафразирањем и цитирањем Маркових дела у покрету створило уверење да је он у ствари Марков ученик и да они само различитим језиком изражавају једну те исту ствар него и зато што је Швајцар такву пропаганду организовано водио у покрету. С друге стране, у време преговора о уједињењу требало је помоћи покрету да се оријентише у идејно-теоријским питањима и да се сачува од идејно-политичких странпутица. Због свега тога Маркс и Енгелс су морали да укажу не само на основне слабости Ласалових назора него и на *принципијелну супротност марксизма и ласаловства*.

Први докуменат овог критичког обрачуна са ласаловством и с ајзенашким идејним опортунизмом представља Енгелсово писмо Бебелу од 18. до 28. марта 1875. године, а затим и његово писмо Либкнехту из овог периода. У поменутом писму Бебелу Енгелс је изнео не само своје него и Марксово гледање на Ласалову доктрину и коалициони програм, јер су они, живећи у Лондону, по свој прилици о томе често дискутовали и узајамно се допуњавали. Упркос тој чињеници, Енгелсово писмо има и *самостални значај*. Значај тог писма са гледишта питања о коме је овде реч састоји се не само у томе што је то *прво* непосредно упозорење актерима ајзенашке партије, које чак има карактер ултиматума, него и што представља *прву и систематску критику* свих слабости пројекта коалиционог програма. Енгелс тако рећи анатомским ножем сецира нацрт програма. Он пре свега анализира идеолошку структуру пројекта и указује на њене хетерогене компоненте. У свом писму Енгелс је нарочито упозоравао да штетност идејно-теоријског срозавања покрета. „Наша партија нема од ласаловаца у теоријском погледу, дакле у оном што је за програм одлучујуће, *апсолутно ништа да научи*“ — нагласио је Енгелс у поменутом писму. ¹²⁸

Са оценом општих слабости пројекта програма Енгелс је истовремено извршио аргументовану критику *специфичних* про-

¹²⁷ Ibid., стр. 95.

¹²⁸ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. марта 1875. К. Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 33.

пуста који се налазе у том програмском документу. Од је у неку руку извршио критички обрачун са ласаловством као социјално-политичком идеологијом и са ајзенашким опортунизмом у идејно--теоријским и програмским питањима.

Са још опширнијом и темељнијом критиком овог програмског документа иступио је током априла и почетком маја и сам Маркс. Он је преднацрт програма подвргао систематској критици, а критички се на њега осврнуо и у свом писму Бракеу од 5. маја исте године.

Беспштедна критика којом су Маркс и Енгелс обасули нацрт програма и оцена његових слабости практично показују пуно јединство њихових ставова како о теоријским слабостима ласаловства тако и о проблемима научног социјализма. Ми смо већ истакли да је Енгелс први иступио са систематском критиком ласаловских ставова, али се исте оцене налазе и у Марксовом писму и текстовима из овог периода. Разлика се односи само на другачије акцентирање. Док је Енгелс нагласак претежно стављао на изношење слабости програма, Маркс је залазио и у *шира теоријска разматрања проблема изградње, бескласног друштва. Његов теоријски захват и допринос, као што ћемо видети, је шири, дубљи и битнији.*

У критици пројекта Готског програма Маркс и Енгелс се *нису декларисали против уједињења фракција, јер је то уједињење представљало прогресивни чин, него против тактичких метода којим је оно остварено и теоријске основе на којој је оно остварено. Они се нису оградаживали од уједињења него — како су сами често говорили — од сувише високе цене која је за то уједињење плаћена.*¹²⁹

Тактичку грешку на путу ка уједињавању и припреми уједињења Маркс и Енгелс су видели пре свега у *ајзенашком неразликовању реалне политике и револуционарног реализма.* Прихватајући да су преговори вођени у неповољним условима за ајзенаховце, и да саме објективне околности нису дозвољавале да се иде даље, Маркс и Енгелс су прецизирали да је у таквим условима — уместо стварања јединствене организације и доношења њеног програма — требало напросто „направити заједнички акциони споразум, тј. програм акције против заједничког непријатеља, а само уједињење и јединствени програм одложити све док де буде припремљено дужим заједничким радом.”¹³⁰ Као посебну тактичку грешку Маркс и Енгелс су назначили еуфорију уједињења која је захватила ајзенашко руковод-

¹²⁹ Упореди: К. Маркс, Писмо Бракеу од 5. маја 1875. Изабрана дела Маркса и Енгелса, т. II, стр. 8. — Упореди: Енгелсово писмо Бебелу од 12. октобра 1875; К. Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, наведено издање, стр. 43; Упореди и Енгелсово писмо Бракеу од 11. октобра 1891, наведено издање, стр. 39—40. Упореди и Енгелсово писмо Карлу Кауцком од 23. фебруара 1891, наведено издање, стр. 52.

¹³⁰ К. Маркс, Писмо В. Бракеу, од 5. маја 1875. К. Маркс — Ф. Енгелс, *Изабрана дела у два тома*, т. II, „Култура“, Београд 1950, стр. 8.

ство и њихово стављање ласаловцима до знања да су спремни да за уједињење плате сваку цену. „Вође ласаловаца дошле су зато што су их прилике на то натерале. Да је њима унапред речено да је свака трговина принципима искључена, они би се морали задовољити акционим програмом или организационим планом заједничке акције“, истакао је Маркс.¹³¹ Недостајала је умешност преговарања и смисао за битно које су ласаловци поседовали и практично врло успешно искористили.

Кад је реч о Марксовој и Енгелсовој критици, онда треба пре свега скренути пажњу на битније особености самог метода њихове критике програмског документа. Битне особености тог метода састоје се у *обједињавању дијалектике и материјализма*. Дијалектика је теоријска основа разматрања преласка у бескласно друштво и откривања опште законитости тог друштва. Марксово инсистирање на материјалистичком прилазу проблемима друштвеног преображаја у социјализам огледају се нарочито у критици идеологизма и идеолошких инверзија у третирању односа производње и расподеле, односа друштва и државе и др. Инсистирање на материјализму дошло је такође до изражаја у Марксовој критици правно-идеолошких бургија, како се он изразио, о карактеру рада, једнаком праву на принос рада, праведности расподеле и др.

Марксова и Енгелсова критичка анализа коалиционог програма садржи у себи два елемента — *општу оцену* документа и специфичне, тј. конкретне слабости и пропусте. У општој оцени програма они су истакли да се ту ради о: 1) „канонизирању Ласалових догми“, 2) да се таквим програмом социјал-демократски покрет срозава на ниво ситнобуржоаског демократизма, па чак и Немачке народне партије, 3) да се „од становишта класног покрета иде натраг на становиште секташког покрета“. У овој општој оцени Маркс и Енгелс истичу да „програм не вреди ништа“, да је „апсолутно неприхватљив“, да „деморалише партију“, да чак представља „одлучан корак назад у поређењу са ајзенашким програмом“, тј. са програмом донетим у Ајзенаху 1869. године.

Критикујући идејне уступке учињене ласаловству, Маркс и Енгелс су снажно нагласили значај теоријске платформе и програмског документа покрета. Они су истакли да је програм једне партије јавно пободена застава покрета, по којој се суди о покрету,¹³² „миљоказ по коме се мери висина партијског покрета“.¹³³ Устајући против „трговине принципима“, како се сам изразио, Маркс је заједно с Енгелсом снажно истакао потребу и значај идејно-теоријске чистоте партијске платформе и званичних партијских докумената.

¹³¹ Ibid.

¹³² Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. марта 1875, наведено издање, стр. 38.

¹³³ К. Маркс, Писмо В. Бракеу од 5. маја 1875, наведено издање, 7—8.

Осветљавајући све појединачне слабости и пропусте које су се у програму испојиле, Маркс и Енгелс су указали да је у економски део програма унето Ласалово непознавање закона капиталистичке производње. Са нарочитом оштрином они су подвргли критици Ласалов гвоздени закон најамнине и показали да то није гвоздени, него, како се изразио Енгелс, врло еластичан закон. Исто тако они су указали на неоснованост и нереалност програмског, у ствари ласаловског захтева да раднику припада неокрњен износ целокупног његовог рада, Оштром критиком пропраћено је и ајзенашко прихватање Ласаловог концепта ослобођења рада. Поводом схтава да радничка класа има да ослободи рад, Маркс је, изненађен, иронично додао: „нека разуме ко може“,¹³⁴ а Енгелс је прецизирао да се не ради о ослобођењу рада него *радничке класе*,¹³⁵ што је несумњиво тачно, јер је рад отргнут од свог субјекта и носиоца, од радничке класе, и претворен у самостални субјект — гола апстракција и економска спекулација.

Одбацујући идеју слободне народне државе, Енгелс је формулисао чувени став да док је пролетаријату држава потребна она му је потребна не у интересу слободе, него у интересу угушивања његових противника, а чим се буде могло говорити о слободи, држава ће као таква престати да постоји.¹³⁶ Побијајући идеју слободне државе, Маркс је са своје стране истакао да циљ радника никако није да државу учине слободном и додао да се слобода, кад је реч о држави, „може састојати само у томе да се држава из органа који је надређен друштву претвори у орган који му је потпуно подређен“.¹³⁷

Критикујући политички део програма, Маркс и Енгелс су најоштрије осудили „демократско звекетање“ које провејава програмом, ситнобуржоаски демократизам који му је својствен и илузорну веру у „демократска чуда“,¹³⁸ Овде није реч о неуважавању социјалистичке демократије, него о ограђивању од апстрактне демократије и ситнобуржоаског демократизма. Са истом оштрином, Маркс и Енгелс су напали „сујеверну веру у државу“ и *култ државе* који се у програму осећа. Одбацујући државну помоћ као средство изградње социјализма, Маркс је ту Ласалову догму иронично назвао „леком пророка“.¹³⁹ За ову Ласалову тезу Енгелс је употребио најтежу реч — „горе се наши

¹³⁴ Ibid., стр. 16.

¹³⁵ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 1—2. маја 1891. К. Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 55.

¹³⁶ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. марта 1875, наведено издање, стр. 37.

¹³⁷ К. Маркс, Примедбе уз програм немачке радничке партије, *Избрана дела*, т. II, „Култура“, Београд 1950, стр. 22.

¹³⁸ Ibid., стр. 23—25.

¹³⁹ Ibid., стр. 21.

партија није могла понизити“.¹⁴⁰ Тако је Енгелс окарактерисао ову тачку програма.

Маркс и Енгелс су са подједнаком оштрином и убедљивошћу подвргли критици секташки однос према сељаштву, који је такође преузет од Ласала. Побивајући Ласалову тезу о сељаштву као реакционарној маси, они су указали да је савез радника и сељака један од основних принципа револуционарног социјализма и битна претпоставка успешне борбе за освајање политичке власти. Поред теоријске неприхватљивости поменутог Ласаловог става, они су показали и сву штетност те тезе у политичком животу Немачке и борби немачке радничке класе. Са истом оштрином Маркс и Енгелс су третирали ласаловску тезу о радничким асоцијацијама и државној помоћи која је ушла у коалициони програм. Поводом тог става, Маркс је иронично приметио да се ново друштво не може градити као нова железничка пруга финансирањем од стране државе.

Са посебном оштрином Маркс и Енгелс су осудили напуштање пролетерског интернационализма које је у програму дошло до изражаја „...принцип интернационалности радничког покрета практично се за садашњицу потпуно негира, и то од људи који су пуних пет година и под најтежим околностима тај принцип најславније спроводили. Немачки радници нашли су се на челу европског покрета *у ствари* захваљујући свом заиста интернационалном држању за време рата; ниједан други пролетеријат не би се тако добро понео. И сад треба да негирају тај принцип у моменту кад га радници у иностранству наглашавају у истој мерј у којој владе настоје да угуше сваки покушај његова остварења у некој организацији!“ — истакао је Енгелс.¹⁴¹ Напуштање интернационалистичке платформе још строже је осудио Маркс. Зачуђено констатујући да је пролетерски интернационализам у програму замењен апстракцијом „интернационалног братства народа“, Маркс је истакао да такав интернационализам „је на *куди-камо* нижем нивоу него интернационализам партије слободне трговине“.¹⁴²

Са овим критичким освртима и онима о којима ће бити речи у следећем поглављу извршено је *аргументовано разграничење марксизма и ласаловства*, с једне, и указано на њихове *принципијелне разлазе*, с друге стране. Оцењујући касније Марксову критику пројекта програма са овог становишта, Енгелс је писао: „Али овај рукопис има и један други, замашњији значај. У њему је први пут јасно и одређено изложен Марксов став према линији којом је ударио Ласал откад је почео своју агитацију, и то и што се тиче економских принципа Ласалових и што се ти-

¹⁴⁰ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. марта 1875, наведено издање, стр. 35—36.

¹⁴¹ Ibid., стр. 34.

¹⁴² К. Маркс, Примедбе уз програм немачке радничке партије, Изабрана дела, т. II, „Култура“, Београд 1950, стр. 18.

че Ласалове тактике“.¹⁴³ У овом критичком превладавању ласаловства се и састоји велики историјски значај Марксове критике Готског програма.

С аргументованом критиком коалиционог програма Маркс и Енгелс су истовремено упутили апел актерима уједињења из ајзенашке партије да њихове критичке примедбе озбиљно узму у разматрање и да пројекат очисте од ласловских догми. Посебан прекор и упозорење Енгелс је упутио Либкнехту, који је био најодговорнији за ово питање и који је уз то до краја све радио на своју руку. „Либкнехту сам писао само укратко. Не опраштам му што нам о целој ствари није јавио *ни речи* (док су Рам и остали мислили да нас је он тачно обавестио) све догле док тако рећи није било доцкан“ — истакао је Енгелс у једном од писама Бебелу из овог периода.¹⁴⁴ Осуђујући Либкнехта за идејне пропусте и уступке, Енгелс га је с правом окарактерисао као „оца програма уједињења са његове *труле* стране“.¹⁴⁵

Врло оштре прекоре Енгелс је упутио и Бебелу, и истовремено истакао да „ако програм буде примљен Маркс и ја *никада* нећемо моћи да се деклариршемо за *нову* партију која је изграђена на таквој бази и да ћемо морати врло озбиљно поразмислити о томе какав став морамо и јавно заузети према њој“.¹⁴⁶

Да би спасао што се још спасити може, Маркс је почетком маја на исти начин упозорио лидере ајзенашке партије преко Бракеа. Достављајући Бракеу свој критички спис да га размотри и упути осталим партијским лидерима, Маркс је истакао да због презаузетости и лошег здравља није имао никакво уживање да се овим позабави, и додао да је ипак морао то да учини, да партијски пријатељи не би били изненађени корацима које ће он и Енгелс бити присиљени да предузму. „Наиме, после коалиционог конгреса Енгелс и ја објавићемо једну кратку изјаву у којој ће бити речено да ми далеко стојимо од поменутог начелног програма и да с њим немамо никакве везе“ — нагласио је Маркс у поменутом писму.¹⁴⁷

III

Завршавајући своје критичке осврте на коалициони програм чувеном латинском максимом »*Dixi et salvavi animam meam*«, Маркс је хтео да изрази потпуну сумњу у практичне ефекте

¹⁴³ Ф. Енгелс, Предговор Марксовом спису Примедбе уз програм немачке радничке партије, наведено издање, стр. 5.

¹⁴⁴ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. марта 1875, наведено издање, стр. 39.

¹⁴⁵ Ф. Енгелс, Писмо А. Бебелу од 1—2. маја 1891; К. Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 53.

¹⁴⁶ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—23. марта 1875, наведено издање, стр. 37.

¹⁴⁷ К. Маркс, Писмо Бракеу од 5. маја 1875, наведено издање, стр. 7.

свог критичког демарша. То су — како је приметио Енгелс — „речи без икакве наде на успех“.¹⁴⁸ Марксове сумње ће се убрзо показати као оправдане, јер ако је спасио своју душу, Маркс критиком коалиционог програма није успео да спаси покрет и његов програм од идејне странпутице и срљања у политички опортунизам. У ствари, сва Марксова и Енгелсова упозорења, која смо помињали или директно навели, остала су без практичног ефекта, јер је Либкнехт и даље не само тврдоглаво терао своје него и сам текст Марксове критике коалиционог програма обавио велом дубоке тајне. Он га није показао чак ни свом најближем другу и партијском сараднику Бебелу. Интересантне и значајне податке о овоме изнео је сам Бебел приликом објављивања Марксове критике коалиционог програма. „Готски (Конгрес уједињења одржан је вероватно крајем маја или јуна — а из затвора сам писао Л(и)бк(нехту) дуга писма, у којима сам му објашњавао да је Програм неодржив и предлагао измене. Л(и)бк(нехт) тада није одговорио, како је рекао због контроле преписке, али ми није говорио о оним М(арксовим) примедбама. Ко ме ли су упућене? Л(и)бк(нехту), Гајбу или Бракеу? Ни од једног од њих нисам ништа чуо. Л(и)бк(нехт) је само рекао да ваља да ћутим, јер бих иначе све довео у питање; имали су муке док су од ласаловаца постигли оно што је постигнуто“.¹⁴⁹ Као што се види, Либкнехт је не само био увек упоран него се и у свим случајевима држао исте тактике — не обавештавати о току ствари, или ако ствар процури, присиљавати на ћутање. А да је он, како истиче Бебел, упознао лидере партије са Марксовим критичким списом, било је још увек времена и могућности да се, упркос отпору ласаловаца, још много штошта исправи у смислу Марксових примедба. „Јер, колико год је тада постојало спремности за концесије у односу на ласаловце — да су се концесије морале дати у то нисам ни ја сумњао — после критике коју је Маркс приватно изразио могао се изменити низ критикованих ставова, а да ласаловци не нађу ни најмању замерку. Да се то није догодило остаје, пошто сам се упознао с М(арксовим) писмом, за мене права загонетка. Зашто се то није догодило — о томе нисам хтео да се расправљам са Л(и)бк(нехтом) из кога се, у таквим приликама, не може извући истина“, — истакао је Бебел.¹⁵⁰ Ту сакривену загонетку није ипак тако тешко открити — њена тајна је, како је то Енгелс касније приметио, у Либкнехтовом страховању да се уједињење фракција не доведе у питање и у тежњи да слава ујединитеља фракције припадне њему лично. „Али Либкнехт није ни по коју цену хтео да му измакне слава да је извршио уједињење, па је право чудо

¹⁴⁸ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 1—2. маја 1891, наведено издање, 54.

¹⁴⁹ A. Bebel, Briefe an F. Engels, den 21. Januar 1891. August Bebel's Briefwechsel mit Friedrich Engels. London — The Hague 1965, с. 406—407.

¹⁵⁰ A. Bebel, Briefe an F. Engels den 30. März 1891, Ibid., с. 409.

да у својим концесијама није отишао још даље“, истакао је Енгелс осврћући се на овај проблем.¹⁵⁰

Сакривајући Марксов критички спис од својих сарадника, Либкнехт је тиме успео да спречи све благовремене интервенције у Марксовом и Енгелсовом духу. То је учинило да у нацрту програма остану све основне Ласалове тезе о којима смо већ говорили: у првом параграфу теза о сељаштву као реакционарној маси; у другом параграфу азхтев слободне државе, укидање гвозденог закона најамнине и обезбеђења раднику пуног износа његовог рада; у следећим ласаловска концепција решења социјалног питања, замена пролетерског интернационализма апстракцијом братства народа и др. У тој тако рећи иницијалној форми, тј. без неких битних измена, нацрт коалиционог програма изнет је на конгрес и дат на дискусију. По дневном реду конгреса који је заседао од 22. до 27. маја, дискусија о програму била је одређена као друга тачка, тј. после опште дебате која је стављена као прва тачка рада конгреса.¹⁵¹ Извештај о питању програма у пуној сагласности поднели су Либкнехт и Хаселман. Сам Либкнехт у својој уводној речи истакао је компромисни карактер програма. При томе он чак није сматрао за потребно ни да конгрес обавести о Марксовој и Енгелсовој критици. Он није показао ни најмање иницијативе да неке Марксове и Енгелсове критичке захтеве изнесе макар у виду својих накнадних размишљања о програму и да затражи да се о њима поново размисли, и да апелује да се оне по могућности усвоје. Тврдоглав у својим схватањима и упоран до краја у отклањању свега што би могло да омете уједињење фракција, он је на конгресу спровео праву заверу ћутања у односу на Марксов текст и Марксове и Енгелсове критичке примедбе. Он се само оградил од Ласаловог гвозденог закона најамнине. Одређену иницијативу у смислу кориговања програма испољио је Бебел. Он је у току разматрања нацрта програма предложио да се став о реакционарности свих класа осим пролетаријата преформулише и ублажи, тј. да се формулација „насупротив којој су све остале класе само реакционарна маса“, замени ставом „наупрот које су све друге класе реакционарне“.¹⁵² На овај програм осврнуо се и Вајтајх, који је предложио да се тај став сасвим избаци. Обе ове иницијативе нису прихваћене, те је програм у основи остао такав какав је конгресу презентирао.

¹⁵⁰ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 1/2. маја 1891, К. Маркс, *Критика Готског програма*. — Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, наведено издање, стр. 55.

¹⁵¹ Protokoll des Vereinigungs-Kongress der Sozialdemokraten Deutschlands abgehalten zu Gotha, vom 22. bis 27. Mai 1875, у Зборнику: Die ersten deutschen Sozialistischen-Kongresse. Urkunden aus der Jugendzeit der Deutschen Sozialdemokratie (1865—1875). Herausgegeben von der Frankfurter Volksstimme, Frankfurt a.M. 1906, Генерална дебата, с. 68—69; дебата о програму, с. 92—131.

¹⁵² A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, с. 231—232,

Изјашњавајући се о програму, конгрес га је једногласно прихватио, Уступци у питању програмске платформе имали су за допуну и уступке у саставу руководећег тела партије. Уместо да у руководству буду равноправно заступљени, ајзенаховци су прихватили да буду мањина. Комитет који је на конгресу изабран сачињавали су три ласаловца — Хазенклевер, Хартман, де Роси — и два ајзенаховца — Гајб и Ауер. Са доношењем програма и избором руководства конгрес је 27. маја истовремено огласио пристанак даљег постојања ранијих фракција и објавио стварање Социјалистичке радничке партије Немачке (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands). Тако је у Готи створена јединствена радничка партија, а немачки раднички покрет ушао у нову фазу своје историје.

НАУЧНИ ЗНАЧАЈ МАРКСОВЕ И ЕНГЕЛСОВЕ КРИТИКЕ ГОТСКОГ ПРОГРАМА

Да бисмо оценили научни значај Марксове критике Готског програма, ми ћемо је размотрити у два плана: на плану односа према његовим претходним радовима ради указивања на теоријско јединство марксизма, с једне, на плану откривања нових научних резултата које она садржи, тј. са гледишта новог доприноса Марксовој науци и даљем развоју теорије научног социјализма, с друге стране. Ово је утолико потребније што се повремено јављају контраверзна мишљења о научној вредности овог Марксовог списа и његовом месту у оквиру Марксовог опуса. Од времена интегралног објављивања овог Марксовог списа, марксистички и социјалистички аутори који су се у предговорима освртали на тај Марксов спис редовно су истицали његову изузетну вредност, по значају упоређивали га са *Манифестом комунистичке партије* и стављали га у исти ранг са њим.¹⁵³ Међутим, у новије време сусрећу се и друга мишљења о овом Марк-

¹⁵³ Упореди: К. Marx, *Randglossen zum Programm der Deutschen Arbeiterpartei*. Mit einer ausführlichen Einl. und 6. Anh., hrsg. von K. Korsch, Vereinigung der Internationale Verlagsanstalten, Leipzig 1922, с. 80;

Marx-Engels, *Kritiken der Sozialdemokratischen Programm — Entwürfe von 1875 und 1891, mit Vorwort, Anmerkungen, Fremdwortverzeichnis usw. von dr Herlann Duncker, Erste Ausgabe 1928, zweite durchsichene und ergänzte Auflage, Internationaler Arbeiter-Verlag, GMBH, Berlin, 1930.*

К. Маркс, *Критика Готској програму*. Перевод с немачког с примечанијима и приложенијима. Под общей редакцией В. Адоратского, Москва 1932.

К. Marks, *Critique du Programme de Gotha*. Avec une préface et des notes d'A. Dunois, Paris 1922. К. Marx et F. Engels, *Critiques des programmes de Gotha et d'Erfurt*, Paris 1933. Упоредити исти превод ревидиран и употпуњен апаратом под насловом *Glosses marginales au programme du parti ouvrier allemand*, Editions sociales.

Karl Marx, *Critic of the Gotha Programme*, New York International Publishers, Marx Engels Union Institute, Introduction ss 7, 1933.

совом спису. Испољавајући резерве према Марксовим тезама о политички прелазном периоду, диктатури пролетаријата као форми преласка из ниже у вишу фазу бескласног друштва и о неким елементима државности чак и у вишој фази комунистичког друштва, један део савремене левице сматра да је овај Марксов спис углавном прецењиван, да он по свом значају стоји иза Марксовог *Грађанског рата у Француској* и да му, саобразно томе, треба дати један други третман. У новијим радовима марксолога историчара немачког радничког покрета сусресу се и тенденције отвореног потцењивања или чак потпуног игнорисања поменутог Марксовог дела. Тако марксолог М. Рибел у својој докторској дисертацији посвећеној Марксовом интелектуалном развоју не придаје никакав посебан значај Марксовој критици Готског програма. Он о том Марксовом спису говори у фус-ноти, и то поводом идеје диктатуре пролетаријата коју везује за *Манифест комунистичке партије* и о којој говори у оквиру поменутог Манифеста.¹⁵⁴ Осврћући се на Марксову критику Готског програма С. На'аман, познати стручњак за историју немачког радничког покрета, сматра да је у време Марксове критике Готског програма марксизам био већ сасвим оформљен и да Марксов спис са овог гледишта нема баш никакав значај.¹⁵⁵ За овог аутора питање значаја поменутог Марксовог списка са гледишта новог што у њему Маркс даје у односу на период формирања марксизма се не поставља. Систематско разматрање овог Марксовог списка потребно је и ради решавања поменутих и сличних дилема.

*Марксова критика Готског програма — стваралачко
дограђивање научног социјализма*

Марксова критика Готског програма (а ово важи и за Енгелсову критику) потпуно је на линији Марксових претходних радова и целокупне раније марксистичке традиције. Ово јединство са претходним радовима односи се како на сам метод критике тако и на *резултате* до којих се том критиком дошло. Што се метода тиче, ту је дошао до најпотпунијег изражаја, потпуније него било где раније, метод који је још млади Маркс формулисао и сам окарактерисао као метод беспопштедне или радикалне критике предмета. Ради се о критици која у разматрању предмета иде до самог *корена* ствари и која се уз то не *плаши* добијених резултата, као ни последица које из њих произлазе. Пуно јединство постоји и у погледу одређивања *предмета* критике и оцртавања *саме критичке оријентације*. „*Задатак* је хисторије, пашто је ишчезао *онострани свијет истине*, да успостави

¹⁵⁴ Упореди: M. Rubel, *Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle*. Librairie M. Rivière, Paris 1957, p. 284, en note.

¹⁵⁵ Упореди: S. Na'aman, *Lassalle et la Révolution française, Etudes de Marxologie*, Janvier 1961, № 4.

истину овога свијета. Прије свега задатак је филозофије која се налази у служби историје, пошто је демаскиран свети облик човјекова самоотуђења, да демаскира отуђење у његовим несветим облицима. Критика неба претвара се тиме у критику земље, критика религије у критику права, критика теологије у критику политике“ — писао је млади Маркс.¹⁵⁶

Овај задатак који бриљантно најављује и трасира целокупну Марксову каснију научно-теоријску делатност, решава се тако рећи у свим Марксовим и Енгелсовим ранијим радовима и у једном општем виду теоријски се уобличава у њиховом делу *Манифесту комунистичке партије*. У овом раду, који је писан као програмски документ Савеза комуниста, осветљено је историјско место капиталистичког начина производње, објашњени друштвени положај и историјска мисија пролетаријата, и одређена стратегија и тактика његове револуционарне борбе и указано на најопштије законитости изградње бескласног друштва. Истовремено, у овом раду извршена је типологија разних видова социјалистичке и комунистичке литературе. *Манифест комунистичке партије* је не само разрешена тајна општих теоријских и социјално-политичких проблема овог периода него и основа целокупних Марксових и Енгелсових наредних разматрања теорије социјализма и практичне борбе за социјализам.

Друга важна етапа на путу реализације полазних ставова формулисаних у Марксовим и Енгелсовим ранијим радовима и уобличених у *Комунистичком манифесту*, представља фаза Прве интернационале и Париске комуне. Значај Марксове делатности у Интернационали са овог становишта састоји се у истицању чињенице не само да је ослобођење радничке класе дело саме радничке класе него и значаја пролетерске авангарде, разради организационог питања и истицања јединства класе и авангарде у борби за бескласно друштво. Значај Париске комуне састоји се у томе што је Марксу помогла да дубље сагледа и реши низ значајних проблема са којима се он у том времену носио и да — на основу искустава Комуне — формулише низ нових ставова о бескласном друштву и карактеру његове организације.

Са критиком Готског програма Марксови погледи на проблематику социјализма, као што ћемо видети, приводе се крају и добијају своја завршна одређења. У овом спису, као што смо већ истакли, ради се о критици идеолошких инверзија, о критици култа државе, тј. о критици световне теологије, затим о критици вулгарне политичке економије социјализма и др. Ради се и о критици *човековог отуђења* и критичком осветљавању *путева човековог ослобођења* — преласка из класног у бескласно друштво. Но, док је на пример критика младог Маркса претежно полазила од антрополошког принципа, овде она почива не само на новом материјализму него и на богатом искуству добијеном

¹⁵⁶ К. Маркс, *Уз критику Хегелове филозофије права*, Маркс-Енгелс, Рани радови, „Култура“ Загреб 1953, стр. 74.

дугим научним истраживањем у различитим областима друштвеног живота и практичном искуству класне борбе и политичке активности радничке класе. Не треба губити из вида чињеницу да Марксова критика Готског програма долази не само после онима Прве интернационале и објављивања I тома *Капитала* него и после Париске комуне. То ново научно-теоријско и практично револуционарно искуство омогућило је да се у критици оде знатно даље, да критичка позиција у програмском документу буде научно темељнија, прецизнија и квалитативно супериорнија. Критика овде није нека проста антитетика, јер антитетика води у полуистине, у замењивање једне једностраности другом. Најзад, критика се не односи само на једну страну предмета — на ласаловске догме унете у коалициони програм, него и на *ласалијанске остатке у схватањима самих ајзенаховаца*. „Прихватањем свих битних Ласалових економских фразеа и захтева ајзенаховци су *фактички постали* ласаловци, бар у погледу програма“.¹⁵⁷ Овако тешким речима је Енгелс окарактерисао ајзенаховско ласалијанство. Дакле, Марксова и Енгелсова критика је права *дијалектичка* критика, критика као борба на два фронта и против оба застрањивања у покрету. Најзад, то је права дијалектичка критика и по томе што није просто одбацивање него је битно *кориговање и нарочито превладавање*.

Околност да је настала после богатог и значајног искуства, на које смо горе указали, допринела је да се посредством дијалектичке критике дође до сасвим нових и изузетно значајних теоријских резултата. Ако је једна од битних карактеристика Марксове критике Готског програма то што стоји на линији Марксових претходних радова и целокупне раније марксистичке традиције, њена *фундаменталнија* карактеристика састоји се у томе што она представља *даљи* теоријски корак у развијању марксизма и научног социјализма. Стварни научни и историјски значај Марксове критике Готског програма састоји се у томе што је он, заједно с Енгелсом, посредством критике ласаловства покренуо и теоријски решио читав низ значајних проблема који раније у његовом раду нису добили потребно осветљење, а који имају суштински значај за социјалистичку теорију и револуционарну праксу пролетаријата.

Своју критику коалиционог програма Маркс и Енгелс су схватили као повод да се *иде даље*, тј. да се даје адекватан одговор на питања која револуционарна пракса поставља. Са овог становишта Марксова и Енгелсова критика Готског програма, као што ћемо видети, представља нову етапу у развоју социјалистичке теорије. Онима који одбијају израз научни социјализам или га прихватају са великом дозом сумње и резерве, као пример и доказ оправданости тог назива указујемо на Марксову критику Готског програма и на Енгелсове примедбе учињене

¹⁵⁷ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 1—2. маја 1891, наведено издање, стр. 55—56.

програмском документу. Ове критике посредством резултата који су постигнути показују шта у ствари значи *научни* прилаз проблему социјализма и по чему је марксистички социјализам стварно *научни* социјализам.

Научни допринос и научни значај критике Готског програма у односу на Марксове и Енгелсове раније списе састоји се пре свега у *теоријском утемељењу нужности прелазног периода од класног у бескласно друштво*. Овде, разуме се, није реч о некој нужности природно-научног типа, него о модерној или дијалектички схваћеној нужности која историју везује за човекову праксу и која уважава не само специфичност историје у односу на природу него и стваралачко транспоновање нужности у слободу. Дијалектички схваћена нужност значи да се, благодарећи делатности свесног субјективног фактора и повољним објективним условима, поједине фазе могу скраћивати а прелазак из ниже у вишу фазу убрзавати.

Кад је реч о Марковом учењу о прелазном периоду из класног у бескласно друштво потребно је истаћи да је сама идеја преласка и прелазног доба настала у радовима раних социјалиста и комуниста, посебно оних из енглеске и француске школе. Од енглеске школе треба поменути социјалисте рикардијанце — Греја и Бреја, које Маркс цитира већ у *Беда филозофије*,¹⁵⁸ а од Француза Пекера, сен-симонисте, Луја Блана и др. Па ипак, без дијалектичке теорије развитка и материјалистичког схватања историје идеја прелазног периода из класног у бескласно друштво није могла добити потребну теоријску разраду. Уз то, ранији социјалисти и комунисти — с изузетком социјалиста рикардијанаца — као и Марксови социјалистички савременици, нису темељно овладали политичком економијом, ни изучавали *економске законитости* преласка из једне епохе у другу, што је такође представљало препреку да се од *идеје* преласка у бескласно друштво пређе на *теорију* прелазног периода, тј. да се сама идеја *развије у научну теорију*. Маркова предност у односу на социјалистичке претходнике у овом погледу састоји се не само у његовом темељном овладавању економијом него и у темељном овладавању Хегеловом дијалектиком и обједињавању рационалне дијалектике и економије. Ми смо већ указали на особеност и значај Марковог дијалектичког метода за теоријско осветљавање програмских питања борбе за социјализам. Но изузетан значај тог метода, како је истакао Лењин, нарочито је дошао до изражаја приликом открића прелазног периода. Прелазни период је и откривен управо благодарећи дијалектици као теорији развитка. „Сва Маркова теорија је примена теорије развитка на савремени капитализам, и то у њеној најдоследнијој, најпотпунијој, најразвијенијој и садржајем најбогатијој форми. Природно је да је пред Маркса искрсло питање примене

¹⁵⁸ Упореди: К. Маркс, *Беда филозофије*, „Култура“, Београд 1946, стр. 68—69.

те теорије и на *предстојећи* слом капитализма и на *будући* развитак *будућег комунизма*“ — истакао је Лењин.¹⁵⁹

Разматрајући прелазни период Маркс указује да се његова нужност састоји пре свега: 1) у томе што ново друштво које се инаугурише освајањем политичке власти нема своје сопствене основе; 2) у томе што се та основа не може нагло створити и изградити; 3) у томе што субјект социјализма, пролетаријат и његови савезници, нису одмах оспособљени да изграде бескласно друштво — и они треба да се измене. Васпитач мора да буде васпитан, истакао је млади Маркс, и то *нарочито важи* кад је реч о прелазном периоду, јер тај период захтева субјекта који *не само мења објективне околности* него и који се *сам постојано мења*. То никако не значи да се у изградњи новог друштва мора чекати док се изгради свесни субјект па да се онда започне изградња социјализма, него да се свесни субјект оспособљава за нову историјску мисију *кроз саму праксу класне борбе и социјалистичке изградње*. На то је Маркс указао на једном другом месту: „Ви имате да прођете 15, 20, 50 година грађанских ратова и међународних битака да бисте изменили не само односе него и саме себе и оспособили се за политичку власт“.¹⁶⁰ Нужност прелазног периода састоји се и у томе 4) што се ради о изузетно *сложеном и тешком* преображајном процесу, сложеном, јер обухвата сву друштвено-економску и духовну структуру и што је уз то противречан процес. Најзад, нужност прелазног периода састоји се у томе 5) што старо неће добровољно да оде са историјске позорнице, него настоји да се по сваку цену одржи, чак и маскирајући се елементима новог, и што је потребан организован и упоран рад за *обезбеђење преваге новог над старим*.

По својој природи, прелазни период је период преплитања и борбе старог које је наслеђено и новог које иступа као историјска негација старог друштвеног система. То није неки завршени тип друштва или нека посебна друштвено-економска формација, него историјски начин револуционарног кретања из једног друштвеног система у други. Колико ће тај период бити дуг и колико ће те порођајне муке трајати, као и колико ће оне бити болне и тешке, зависи од читавог низа фактора, како *оних објективних* тако и *оних који се односе на свесно субјективне снаге*. Али без обзира на специфичне историјске услове, тај период остаје непосредна предспрема новог друштва и у том смислу фигурира као *историјска неизбежност*. Значај Марксове критике Готског програма састоји се пре свега у томе што је то Маркс ту не само истакао него и *научно образложио*.

У непосредној вези са открићем и дефинисањем прелазног периода стоји и Марксово одређивање *фаза* бескласног друштва. И пре Маркса етапе бескласног друштва у радовима социјалиста

¹⁵⁹ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, Изабрана дела у шеснаест томова, т. 11, „Култура“, Београд 1960, стр. 245.

¹⁶⁰ К. Маркс, *Открића о комунистичком процесу у Келму*, „Култура“, Београд 1954, стр. 30—31.

и комуниста карактерисале су се као социјализам и комунизам. Ово нарочито важи за француске социјалисте, за Сен-Симона и његову школу, као и за Фуријеа, Луј Блана и др. Али је тим њиховим динстинкцијама недостајало потребно економско-историјско и антрополошко утемељење. Оно ново што Маркс овде сада даје то је *нов прилаз* и *нов начин* анализе и аргументације — Маркс пре свега указује на *специфичне* законитости појединих фаза бескласног друштва и *међусобни однос* тих фаза. Маркс најпре научно дефинише појам социјализма — указује да је то нижа фаза бескласног друштва. Он истовремено на примерима из области економије показује зашто је то нужно нижа фаза бескласног друштва, тј. показује чиме је она као таква постулирана и непосредно одређена. Он указује на *особеност* и *предност* овог облика у односу на капиталистички начин производње и на његову *ограниченост* у односу на вишу фазу бескласног друштва. Маркс такође указује на *квалитативну* разлику која постоји између ниже и више фазе бескласног друштва. Ту разлику он илустрира на низу примера објективног и субјективног карактера. Говорећи о вишој фази, Маркс снажно подвлачи хуманистички карактер тог друштвено-историјског облика. За Маркса комунизам није само богатије, тј. друштво већег материјалног изобиља, него и изразито хуманије друштво. Говорећи о фазама бескласног друштва, Маркс их не схвата као посебне економске формације, него као два *нивоа развика једне јединствене друштвено-економске формације* — формације бескласног друштва. То значи да нижа фаза, тј. социјализам, није и не може бити сама себи ицљ, него се постулира и елаборира *у функцији више фазе*, као *први облик више фазе*. То се види већ по томе што Маркс говори о „*првој фази комунизма*“ и о „*вишој фази комунизма*“.¹⁶¹ То такође значи да се изградња више фазе постулира и конкретно елаборира тако да представља укидање ограничености ниже фазе и стварање једне више и аутентичне бескласне фазе. Најзад, то значи да поред уважавања *специфичности* и *историјске одређености* сваке од ових фаза, треба истовремено имати у виду њихову *суштинску повезаност*.

Марксова критика Готског програма обележава крупан научни допринос и на плану теорије државе уопште, а теорије диктатуре пролетаријата напосе. Тај научни допринос састоји се у томе што је посредством критике Ласалове концепције слободне народне државе Маркс даље развио своје учење о *односу државе и револуције*, о *специфичном* карактеру државе у *прелазном периоду* и о *перспективи* државе у кретању ка комунизму, ка *његовој вишој фази*. До критике коалиционог програма Маркс и Енгелс су формулисали низ битних ставова о пореклу, карактеру и историјској судбини државе. Већ у раним радовима — период 1844—1846. они су државу окарактерисали као апстрактну,

¹⁶¹ К. Маркс, *Примедбе уз програм немачке радничке партије*, наведено издање, стр. 15.

тј. илузорну општост, дакле као специфични вид човековог отуђења и као инструмент класне власти и на тој основи извели закључак о нужном одумирању државе у бескласном друштву. Полазећи са те опште теоријске основе Маркс је у каснијим радовима указивао на супротност државе и асоцијације произвођача и истакао да стварање такве асоцијације претпоставља ишчезавање државе. Тај став јасно је формулисан већ у Марксовој критици Прудона, у *Беди филозофије*, и он има принципијелан значај. „У току развитка радничка класа ће поставити на месту старог буржоаског друштва такву асоцијацију која искључује класе и њихову супротност, и више неће бити праве политичке власти, јер је политичка власт управо званични израз супротности у буржоаском друштву“ — истакао је Маркс.¹⁶² Оцртавајући историјску перспективу државе у бескласном друштву, Маркс је истовремено истицао да борба пролетаријата против буржоазије значи и борбу за политичку власт и да је циљ те борбе, између осталог, да се политичка власт буржоазије замени политичком влашћу пролетаријата. Указујући у критици схватања ситнобуржоаског радикала К. Хајдена, да тамо где се политичка власт налази у рукама буржоазије пролетери треба да је оборе, Маркс истовремено наглашава да они „треба да сами постану власт“ и додаје: „на првом месту револуционарна власт“.¹⁶³ Размишљајући о смени класне власти, Маркс заједно са Енгелсом долази до идеје диктатуре пролетаријата. Та идеја имплицитно је дата већ у *Манифесту комунистичке партије*. У том основном програмском документу научног комунизма, Маркс и Енгелс говоре о „конституисању пролетаријата у владајућу класу“, што имплицитно значи диктатура пролетаријата. Они указују да се социјализација средстава за производњу изводи посредством државе и да ће у циљу економске централизације и бржег развитка материјалних производних снага бити неопходно „деспотско посезање у право својине и буржоаске односе производње и додају да је то посезање неопходно и ради извршења преврата читавог начина производње.“¹⁶⁴ Ово деспотско посезање у право својине, како је приметио Лењин коментаришући овај текст, значи у ствари формулацију диктатуре пролетаријата.¹⁶⁵ Уопштавајући искуство класних борби у току мартовске револуције у Немачкој 1848. године, Маркс долази до закључка да је питање власти битно питање сваке револуционарне борбе и да револуционарна борба у свом коначном резултату доводи до класне диктатуре. „Свако привремено државно уређење после револуције захтева диктатуру, и то енергичну диктатуру — истакао је Маркс.¹⁶⁶ Па ипак, он овде још не употреб-

¹⁶² К. Маркс, *Беди филозофије*, „Култура“, Београд 1946, стр. 156.

¹⁶³ К. Marx, *Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral*, Werke, Bd. 4, с. 338.

¹⁶⁴ К. Маркс — Ф. Енгелс, *Манифест комунистичке партије*, Изабрана дела у два тома, т. I, „Култура“, Београд 1949, стр. 33—34.

¹⁶⁵ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, наведено издање, стр. 198.

¹⁶⁶ К. Marx, *Die Krisis und die Kontrarevolution*, Werke, Bd. 5, с. 402.

љава термин *диктатура пролетаријата*. Он говори о револуционарном терору (*den revolutionären Terrorismus*) којим се победнички пролетаријат заштићује од оборене буржоазије и контра-револуције и истовремено га карактерише као једино средство скраћивања и упрошћавања ужасне агоније старог и олакшања рађања новог друштва.¹⁶⁷ Револуционарни терор фигурира овде као друго име за диктатуру пролетаријата — то је диктатура пролетаријата дефинисана са становишта односа према обореној буржоазији и свим облицима контрареволуције. Но, овде недостају друге, много битније одредбе садржаја диктатуре пролетаријата. Израз диктатура пролетаријата Маркс је први пут употребио приликом уопштавања искуства класних борби које су се одвијале у Француској 1848—50. године, посебно уопштавања искуства јунског устанка париског пролетаријата. Ова повезаност термина а и самог појма диктатуре пролетаријата и уопштавања класних борби у Француској није нимало случајна, јер је управо богато искуство које је та борба дала створило све потребне елементе за једну вишу теоријску генерализацију и за изналажење адекватног термина за овај појам. Одређен утицај на Маркса у овом конципирању идеја диктатуре пролетаријата извршила је стара јакобинска традиција, као и Бланки. Формулишући идеју диктатуре пролетаријата на основи искуства јунског устанка париског пролетаријата, Маркс директно помиње Бланкија и третира га као синоним револуционарног социјализма. Формулишући тремин диктатура пролетаријата Маркс истовремено указује на њен битни садржај и основну историјску улогу. Одређујући „класну диктатуру пролетаријата“ као „нужан прелазни степен ка укидању класних разлика уопште“,¹⁶⁸ тј. класног друштва као таквог, Маркс истовремено конкретизује шта у ствари значи тај прелазак у бескласно друштво који се остварује у облику диктатуре пролетаријата. Ради се, истиче Маркс, о „укидању свих односа производње на којима оне (те класе — Д.Л.) почивају, ка укидању свих друштвених односа који одговарају тим односима производње, ка преврату у свим идејама које произлазе из тих друштвених односа“, истакао је Маркс.¹⁶⁹ У истом овом периоду Маркс даље прецизира и своје схватање односа пролетерске револуције и државе. Осветљавајући државни удар Луја Бонапарте, извршен у децембру 1851. г., Маркс долази до закључка да се први задатак пролетерске револуције састоји у томе да *разбије стару државну машину, уместо да је преузме и учврсти*.¹⁷⁰ Оцењујући овај Марксов став. Лењин је оправдано истакао да он представља значајан корак напред у поређењу са *Комунистичким манифестом*. Даље пре-

¹⁶⁷ К. Маркс, *Kontrarevolution zu Wien*, op. cit., с. 457.

¹⁶⁸ К. Маркс, *Класне борбе у Француској 1848—50*, Изабрана дела, т. I, стр. 200.

¹⁶⁹ Ibid., стр. 201.

¹⁷⁰ К. Маркс, *Осамнаести бримлер Луја Бонапарте*, Изабрана дела, т. I, стр. 307.

цизирање свог гледања на проблем државе и револуције Маркс је дао у свом познатом писму Вајдемајеру од 5. марта 1852. године. Оцртавајући оно битно ново што је дао социјалистичкој теорији, Маркс је ту истакао да се тај његов допринос састоји у објашњењу да је постојање класа везано само за одређене историјске облике производње, да класна борба пролетаријата неизбежно води диктатури пролетаријата и да ова последња представља прелазак ка уништењу класа и изградњи бескласног комунистичког друштва.¹⁷¹ Обележавајући место и улогу диктатуре пролетаријата у историјском кретању ка бескласном друштву Маркс још увек није конкретно сагледао *политички облик* пролетерске диктатуре, јер искуство класне борбе није давало потребне елементе за решавање овог сложеног проблема. Проблем облика диктатуре пролетаријата Маркс је решио кад је само искуство класне борбе пролетаријата створило потребне претпоставке — кад су париски комунари практично пошли путем изградње нове власти. Уопштавајући ово драгоцено искуство, Маркс је дошао до закључка да диктатура пролетаријата треба да буде република типа Париске комуне. Искуство Париске комуне било је тако значајно да су Маркс и Енгелс сматрали за потребно да изврше допуну ставова формулисаних у *Манифесту комунистичке партије* у односу на државу, тј. да још једном подвуку да је Комуна пружила снажан доказ да „радничка класа не може једноставно присвојити готову државну машину и ставити је у покрет за своје сопствене циљеве“.¹⁷² Значајан допринос својој теорији диктатуре пролетаријата Маркс је дао у свом критичком разматрању Бакуњиновог дела „Државност и анархија“. Полемишући са Бакуњиновим текстом и критикујући Бакуњиново одбацивање државе и изопацавање диктатуре пролетаријата, Маркс истиче да са ступањем пролетаријата на власт не ишчежавају његови непријатељи, не ишчежава стари друштвени поредак и да зато пролетаријат мора да примењује мере насиља.¹⁷³ Класно насиље је нужно не само из политичких него и из економских разлога. Све док сам пролетаријат постоји као класа и док не ишчезну економски услови на којима почива класна борба и постојање класа, ти услови, наглашава Маркс, морају бити насилно отклоњени или преображени и процес њиховог отклањања треба да буде насилно убрзан.¹⁷⁴ Осврћући се на економску садржину диктатуре пролетаријата Маркс истиче да долазећи на власт пролетаријат „може применити само таква економска средства, која укидају његов властити карактер

¹⁷¹ К. Маркс, Писмо Ј. Вајдемејеру од 5. марта 1852, *Изабрана дела*, т. II, стр. 442—443.

¹⁷² К. Маркс — Ф. Енгелс, *Предговор немачком издању Манифеста комунистичке партије* од 1872, *Изабрана дела*, т. I, стр. 8.

¹⁷³ К. Marx, *Konспект von Bakunins Staatlichkeit und Anarchie*, Werke, Bd. 18, с. 630.

¹⁷⁴ Ibid.

као најамног радника и према томе као класе“.¹⁷⁵ Указујући да диктатура пролетаријата док постоје класе и класна борба претпоставља и одређено класно насиље, Маркс је у реплици на Бакуњинову критику диктатуре пролетаријата истовремено истакао да је битна одредба диктатуре пролетаријата успостављање виших облика демократије и људске слободе уопште.¹⁷⁶ Значај ових ставова састоји се у томе што прецизирају садржај и историјску улогу диктатуре пролетаријата у заснивању бескласног друштва и што још јасније указују на суштинску одређеност тог новог друштва као друштва које значи *негацију најамног односа, односа експлоатације и класног односа уопште*.

Ова генетичка анализа схватања односа државе и револуције као и генеза схватања појма диктатуре пролетаријата учинила нам се неопходном не само да се види *јединство* Марксових ставова у овом домену него и да се укаже на *значајан допринос* који он на овом плану даље остварује у својој критици коалиционог програма за Готски конгрес. Тај корак непосредно је везан за учење о *фазама* бескласног комунистичког друштва. Утврђујући да бескласно друштво у свом конституисању пролази кроз две фазе, Маркс је истакао да *политички облик* преласка у бескласно друштво представља диктатура пролетаријата. „Између капиталистичког друштва и комунистичког друштва лежи период револуционарног преображаја првог у друго. Њему одговара и политички прелазни период, и држава тог периода не може бити ништа друго осим *револуционарна диктатура* пролетаријата“.¹⁷⁷ Особеност Марксове критике коалиционог програма у односу на све раније радове које смо резимирали или цитирали састоји се у томе што Маркс утврђује, како сам каже, *политички прелазни период*, и што истиче да је диктатура пролетаријата *државни облик* тог прелазног периода. Уз то, овде су нове и битне две ствари — третирање диктатуре пролетаријата у једном *ширем смислу* — као *политички прелазне епохе*, и указивање на *државни* карактер диктатуре пролетаријата, тачније: на *елемент државности* у диктатури пролетаријата. Ако је у *Грађанском рату у Француској* Маркс, ради подршке Комуни и поводећи се за Комуном, акценат више стављао на непосредно разбијање државне машине и на нужно негирање државе, овде Маркс указује да је диктатура пролетаријата *држава* и да је државност један од конститутивних елемената појма диктатуре пролетаријата. Тиме се он сасвим разграничио не само са прудонизмом као идејном струјом у оквиру Комуне и у оквиру међународног радничког покрета уопште него и са одређеним елементом прудонизма у свом властитом третирању Париске комуне, — третирању Комуне понекад као директне ан-

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Ibid., стр. 634—635.

¹⁷⁷ К. Маркс, *Примједбе уз програм немачке радничке партије, Изабрана дела*, т. II, стр. 23.

тидржаве.¹⁷⁸ Трећи, битно нов и са научног доприноса изузетно значајан елемент, то је разматрање историјске судбине државе после победоносне револуције са становишта и у функцији *економске зрелости* бескласног друштва. У овом свом критичком тексту Маркс је први пут размотрио *економске основе одумирања државе*. Ту је он, како је запазио Лењин, дао „најсвестраније објашњење овог питања“.¹⁷⁹ Четврти битно нов и изузетно значајан елемент који Маркс износи у критици Готског програма, то је наглашавање *историјско-процесуалног* карактера одумирања државе и указивање да ће се трагови државе у овој или оној форми осећати и у комунизму, тј. и у самој *вишој фази* тог друштва. Маркс у ствари говори о „држави будућности“, у којој ће њен садашњи корен, „буржоаско друштво, одумрети“, о „преображају државе у комунистичком друштву“, и о „будућој држави комунистичког друштва“.¹⁸⁰ Инсистирајући на реализму у третирању овог питања, Маркс се истовремено оградајује од сваког утопизма, „пита се онда: какав ће преображај претрпети држава у комунистичком друштву? Другим речима, које ће друштвене функције, аналогне садашњим државним функцијама, остати у комунистичком друштву? На ово питање може се одговорити само научно, и правили ми хиљаду комбинација с речима народ и држава, нећемо прићи проблему ни за длаку ближе“.¹⁸¹

Значи ли Марксова критика Готског програма да на крају нема јединства у његовом гледању на однос државе и револу-

¹⁷⁸ У другој варијанти свог *Грађанског рата у Француској* Маркс је писао: „Комуна је била револуција не против овог или оног облика државне власти — легитимистичког, уставног, републиканског или царског. Она је била револуција против саме државе...“ К. Маркс — Ф. Енгелс, *Париска комуна*, изд. Института за међународни раднички покрет, Београд 1971, стр. 189. Ово даље прецизирање односа револуције и државе и места државе у прелазу у бескласно друштво које Маркс постиже у својој *Критици Готског програма*, прати, као што ћемо видети, његово даље прецизирање смисла економског ослобођења које се остварује у бескласном друштву. Док Маркс смисао Комуна на економском плану види у ослобођењу рада и у *Грађанском рату у Француској* велича Комуна што је пронашла политичку форму ослобођења рада, он у *Критици Готског програма* одбацује идеју ослобођења рада и говори о економском ослобођењу *радничке класе* путем *укидања система најамног рада*. Околност да је Маркс у критици Готског програма у низу питања отишао даље од ставова изражених у *Грађанском рату у Француској* никако не значи да је он тиме запоставио Париску комуна и умањио њен значај у историји борбе пролетаријата за бескласно друштво. Иако се већи део радничких и комунистичких покрета углавном опредељује за модел социјализма формулисан у Марксовој *Критици Готског програма*, традиција Париске комуна и социјализам по моделу Комуна последњих година анимирају низ комунистичких партија и социјалистичких покрета — нпр. италијанске марксисте, Комунистичку партију Италије, Шпаније, Уједињену социјалистичку партију Француске, нову левицу и др.

¹⁷⁹ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, наведено издање, „Култура“, Београд 1960, т. XI, стр. 244.

¹⁸⁰ К. Маркс, *Примедбе уз програм немачке радничке партије*, Изабрана дела, наведено издање, т. II, стр. 22.

¹⁸¹ Ibid., стр. 23.

ције и судбину државе у комунистичком друштву и да је он у коначном постао етатист. На то питање треба дати негативан одговор — Марксов став је, како је наше генетичко излагање показало, *јединствен* и уз то он је *битно дијалектички* — *општи принцип: одумирање државе у бескласном друштву и differentia specifica у односу на анархизам*, тј. *диктатура пролетаријата* као *политичка форма* изградње тог друштва и као *кретање од државе ка недржави*. Ово *дијалектичко одређење* односа државе и револуције и одумирање државе у бескласном друштву *које претпоставља разграничење са анархизмом* у овом питању доведено је до свог коначног уобличавања тек у овом Марксовом спису, што том спису даје *изузетан научни значај*. Но овде се поставља питање да ли се Маркс у овом критичком спису удаљио од Енгелсовог става о држави и револуцији и судбини државе у изградњи бескласног друштва изложеног у његовом писму Бебелу од 18. до 28. марта 1875. које смо раније навели. Нужност оваквог питања најпре је уочио Лењин, који је истовремено на то питање и одговорио у својим *Свескама о држави* и у свом делу *Држава и револуција*. Ако површно поређење Марксовог писма Бракеу од 5. маја 1875. године и Енгелсовог писма Бебелу од 28. марта 1875. године може створити утисак да је Маркс много више 'етатист' него Енгелс, и да је разлика у њиховим погледима на државу врло знатна, „такво гледиште, наглашава Лењин, било би из основа неправилно, јер ближе разматрање показује да се Марксови и Енгелсови погледи на државу и њено одумирање потпуно поклапају.“¹⁸² Што се тиче привидних разлика које се у њиховим текстовима посвећеним критици Готског програма могу запазити, оне се по Лењину свode у ствари на разлику тематике и различито акцентирање. „Енгелс је поставио задатак да очигледно, оштро, у крупним потезима покаже Бебелу сву бесмисленост распрострањених предрасуда (од којих ни Ласал није био много слободан) о држави, Маркс се тек узгред дотиче *тога питања*, интересујући се другом темом: развитком комунистичког друштва“ — истакао је Лењин.¹⁸³ Ради даље прецизности у овом питању ми ћемо ипак приметити да је Марксово одређење односа државе и револуције и судбине државе у процесу изградње бескласног друштва које он овде даје *теоријски потпуније и научно прецизније* од Енгелсовог одређења датог у поменутом писму Бебелу. Енгелс у поменутом писму прилази проблему са *општег* становишта, он формулише *општи* принцип *обеју фаза* комунистичког друштва без *differentia specifica* у односу на *нижу фазу* тог друштва. Он ту директно каже да би после Париске комуне, која није била држава у правом смислу, требало одбацити то брбљање о држави и место о држави говорити о општини или комуни.¹⁸⁴ Као

¹⁸² В. И. Лењин, *Држава и револуција*, наведено издање, стр. 244.

¹⁸³ Ibid., стр. 245.

¹⁸⁴ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. III 1875, наведено издање, стр. 37.

што се види, Енгелс више наглашава потребу негирања државе, него што указује на историјску поступност и специфичност тог одумирања. Он је ту тако близак анархистима да га они радо цитирају, па чак и својатају. Маркс у третирању поменутог питања иде даље, јер, *уз истицање опште законитости одумирања државе, тј. законитости која се односи на обе фазе комунистичког друштва, указује и на differentia specifica у односу на поједине фазе, и посебно на диктатуру пролетаријата као законитост ниже фазе, и политичке форме преласка из ниже у вишу фазу, чиме се не само разграничава с анархизмом него истовремено уздиже и на ниво дијалектичког тоталитета у овом питању. Ову дијалектичку целовитост у одређивању односа државе и револуције и перспективе одумирања државе у бескласном друштву сасвим експлицитно формулисану сусрећемо у једном каснијем Енгелсовом тексту, у коме он не само успоставља пуно јединство са Марксовим схватањима израженим у критици Готског програма него даје и нове значајне допуне и доприносе на овом плану.*¹⁸⁵

Посебан значај Марксове критике Готског програма састоји се у осветљавању низа *економских законитости* преласка из класног у бескласно друштво. Критикујући Ласалову тезу о неокрњеном приносу рада који треба да припада раднику, Маркс је прецизирао шта у ствари значи *револуционарни преображај*

¹⁸⁵ „Маркс и ја од 1845. заступамо мишљење да ће једна од коначних последица будуће пролетерске револуције бити постепено распадање и коначно ишчезавање политичке организације назване држава, организације чији је главни циљ одувек био да оружаном силом обезбеди имућној мањини економско тлачење већине која ради. С ишчезавањем мањине ишчезнуће и нужност оружане силе за тлачење или државне власти. Уједно, наше мишљење је увек било да — да би стигла до овог и других далеко важнијих циљева будуће социјалне револуције — радничка класа мора узети у своје руке пре свега организовану политичку власт државе и помоћу ње смлатити отпор капиталистичке класе и реорганизовати друштво. Ово је утврђено још 1847. у *Комунистичком манифесту*, глава II, крај.

Анархисти постављају ствар на главу. Они изјављују да пролетерска револуција мора започети тиме што ће укинути политичку организацију државе. Али једина организација коју победнички пролетаријат затиче готову јесте управо држава. Нека су јој и потребне измене да би била кадра да извршава своје нове функције; али разорити је у таквом тренутку значило би разорити једину организацију посредством које победнички пролетаријат може да оствари своју тек освојену власт, да сузбије своје капиталистичке противнике и спроведе ону економску револуцију друштва без које би се читава победа нужно завршила поразом и масовним покољем радничке класе, сличним оном после Париске комуне“, — истакао је Енгелс у свом писму Ф. ван Патену од 18. априла 1883. године. Карл Маркс — Фридрих Енгелс, *Париска комуна*, Институт за међународни раднички покрет, Београд 1971, стр. 337/338.

Ово Енгелсово писмо, које је први пут објављено 17. маја 1883. године (*«Sozialdemokrat» vom 17. Mai 1883*), Лењин није консултовао приликом изучавања Марксових и Енгелсових ставова о држави и диктатури пролетаријата. Упореди: В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 33, стр. 1—120, 123—303. Да је Лењин познавао ово Енгелсово писмо, он би га без сумње више ценио него поменуто Енгелсово писмо Бебелу од 18—28. марта 1875. године, јер је оно, с научног гледишта, много потпуније и адекватније.

у сфери економије и истовремено указао и на разне видове кроз које се он остварује. Тој страни питања Маркс је у овом критичком спису не само поклатио највише пажње него је по свој прилици управо у овом подручју дао и најзначајније резултате. Међу те резултате треба пре свега поменути аргументовану критику ситнобуржоаског социјализма који запоставља *приоритетни и суштински проблем* — нову организацију производње и који се, уместо око производње, врти око расподеле.¹⁸⁶ Неодрживост полагања од расподеле, кад је реч о друштвеном преображају, Маркс је уочио већ у својим младалачким списима, у списима 1844 — 1846. године. Тако он у радовима из овог периода одаје признање Фуријеу што је уместо расподеле приоритет оправдано дао проблему организације производње. У *Немачкој идеологији* Маркс и Енгелс не само утврђују одлучујућу улогу материјалне производње у историјском развоју него истовремено показују како је начин материјалне производње кроз историју условљавао специфичне облике расподеле и размене производа. Осврћући се на однос материјалне производње и конституисања економске науке, они су истакли да је заснивање економске науке у правом смислу везано за полагање од производног процеса, од човековог рада, и додали да су тај подвиг направили физиократи. Ограђујући се од економске инверзије у третирању односа производње и потрошње они су истакли да су економисти који су полазили од расподеле били реакционари. Но, најзначајније ставове о овом проблему у овом раном периоду Маркс је формулисао у својој критици Прудона, тј. у свом познатом раду *Беда филозофије*. У том делу он је, указујући на методолошку и теоријску неодрживост привилеговања расподеле у односу на производњу, показао да су расподела и размена непосредно одређене начином саме материјалне производње, тј. да су функција датог начина производње. „Уопште, начин размене производа одговара начину производње. Промените начин производње, па ће се самим тим променити и начин размене производа“¹⁸⁷ — истакао је Маркс. Разматрајући статус потрошње, Маркс истиче да чак и потрошња зависи од продукционих односа, тј. да је „потрошња производа одређена друштвеним односима у којима се потрошачи налазе“.¹⁸⁸ Разматрајући мере економског преображаја у социјализам које су формулисали енглески социјалисти, посебно социјалисти рикардијанци око којих се вртео Прудон, Маркс је показао неоснованост овенистичких *equitable-labour-exchange-bazars*, базара за праведну размену рада на којима би се производи рада размењивали посредством радних бонова, указао на немогућност остваривања праведне размене у условима капиталистичке производње и на илузорност укидања новца а очувања робне производње.

¹⁸⁶ К. Маркс, *Примедбе уз програм немачке радничке партије*, Изабрана дела, наведено издање, т. II, стр. 16.

¹⁸⁷ К. Маркс, *Беда филозофије*, „Култура“, Београд 1946, стр. 71.

¹⁸⁸ *Ibid.*, стр. 57.

Иако је у периоду 1844—46. формулисао низ значајних ставова о проблему односа производње и расподеле у процесу друштвеног преображаја, Маркс је стварно *научну*, тј. *темељну* и *аргументовану* критику привилеговања размене дао тек после уопштавања својих дугогодишњих економских истраживања — период 1857—59. Осветљавајући у току овог периода дијалектику односа производње, расподеле, размене и потрошње, као *момената тоталитета*, Маркс је истовремено изразио *фундаменталну* критику социјалистичке инверзије на плану економије, тј. инверзије које су социјалисти извршили у овом домену. Резимирајући научни значај своје *Zur Kritik der politischen Ökonomie* из 1859, а то у још већој мери важи за његов претходни рад — монографију *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* из 1857—58. године — Маркс је њен научни значај видео у томе што је прудонизам, који је најтипичнији представник инверзије производње и потрошње, „у корену уништен“¹⁸⁹ и да социјализам треба ослободити тог „лажног брата“ (*falschen Bruders*).¹⁹⁰ Тежећи да социјализам ослободи „лажног брата“, Маркс је, залазећи све дубље у економске проблеме — и касније осветљавао поједине стране проблема односа производње, расподеле, размене и потрошње. Низ драгоцених упозорења и научних решења у овом домену он је дао у својим економским радовима из периода анализе капитала — период 1861—63. и у свом животном делу *Капиталу*. То значи да је проблем односа производње, размене и расподеле у друштвеном преображају од капитализма у социјализам принципијелно и у великој мери био решен и пре Марксове критике Готског програма. Значај Марксове критике Готског програма у односу на сав овај претходни период састоји се како у *прецизирању* неких његових *ранијих* ставова тако и у указивању на *нове законитости* и у давању низа *нових* решења. У овим својим разматрањима законитости економског преображаја у бескласно друштво, Маркс се — разуме се — служио рационалним идејама постојеће социјалистичке и комунистичке литературе. Иако је та литература, гледано у целини, била утопијска — кретала се у економији од захтева за једнакошћу најамнине до права радника на пуни износ свог рада, у тој литератури је ипак било одређених рационалних идеја — традиционално француско инсистирање на расподели према раду, које сусрећемо и код Сен-Симонових следбеника,¹⁹¹ истицање рада као принципа расподеле од стране социјалиста рикарлијанаца у Енглеској и увиђање неких од њих — Томсона и Годскина — потребе одузимања од индивидуалног прино-

¹⁸⁹ К. Маркс, Писмо Енгелсу од 22. јула 1859, Преписка, т. II, стр. 445.

¹⁹⁰ К. Marx, Briefe an J. Weydemeyer, 1. Februar 1859, Werke, Bd. 29, с. 573.

¹⁹¹ Doctrine de Saint-Simon. Exposition, Septième leçon. У поменутом излагању Сен-Симонове доктрине Базар и Енфантен су тражили »qu'à l'avenir chacun soit placé selon sa capacité et retribué selon ses oeuvres«.

са рада ради проширења производње и обезбеђења друштвеног прогреса.¹⁹²

Настављајући ранија схватања о односу производње и расподеле у кретању ка социјалистичком друштву и користећи рационалне идеје социјалистичког наслеђа, Маркс у критици Готског програма *довршава* своје разграничење са лажном браћом социјализма, са прудонизмом, с једне, и ласаловством, с друге стране, који у овом а и у неким другим питањима имају заједнички именоватељ. Посредством критичке анализе ласаловске тезе о неокрњеном приносу рада, Маркс не само знатно дубље осветљава однос производње и расподеле у кретању ка бескласном друштву него — уз снажно инсистирање на примату организације производње — много темељније и потпуније него раније захвата проблем и законитост расподеле у процесу изградње комунистичког друштва.

Од нових економских законитости које Маркс овде формулише треба пре свега истаћи оно што би се условно могло назвати закон крњења приноса производа рада, а што се модерним језиком зове законитости макро расподеле друштвеног производа. Ако је Маркс у *Капиталу* ову законитост размотрио у општем виду и претежно у склопу капиталистичког начина производње, он ту законитост овде осветљава не само подробније него и у функцији изградње бескласног друштва, што је од посебног значаја за овај проблем. Узимајући израз „принос рада“ у смислу целокупног друштвеног производа, Маркс теоријски образлаже да се тај целокупни производ мора делити на акумулацију и фондове. Пошто је обезбеђење нормалног тока друштвене репродукције примаран задатак, Маркс најпре осветљава како се одбијањем од друштвеног приноса рада то обезбеђење практично реализује. „Од њега треба одбити: *Прво*: оно што је потребно да се накнаде утрошена средства за производњу. *Друго*: додајни део за проширење производње. *Треће*: резервни фонд или фонд за осигурање од несрећних случајева, елементарних непогода итд. Ти одбици од 'неокрњеног приноса рада' су економска нужност, и њихова величина одређује се према постојећим средствима и снагама, донекле на основу рачуна вероватноће“ — истакао је Маркс.¹⁹³ Значај ових ставова састоји се у то-

¹⁹² Низ ставова социјалиста рикардијанаца о проблему расподеле у бескласном друштву Маркс наводи у „Беда филозофије“, Упореди *Беда филозофије*, Култура, Београд, 1946, стр. 63—69. Приметимо да се Маркс овде много више интересује да покаже немогућност праведне размене у капиталистичком начину производње него што се осврће на проблем расподеле у комунистичком друштву. О економским схватањима социјалиста рикардијанаца, као и о њиховим ставовима о проблему расподеле у бескласном друштву, упореди: А. Lukaszewicz, *Socijalizm rikardianski w historii ekonomii politycznej*, Polska Akademia nauk, Warszawa 1961. Поред исцрпног излагања економских назора, аутор даје и врло обимну литературу о том питању.

¹⁹³ К. Маркс, *Примедбе уз програм немачке радничке партије*, Изабрана дела, наведено издање, т. II, стр. 12—13.

ме што указују на *друштвеност* акумулације и на начин њеног остваривања.

Док један део целокупног друштвеног производа има да служи за обезбеђење нормалне, у ствари *проширене* друштвене репродукције, други део тог целокупног производа има да служи као средство обезбеђивања заједничких фондова за разне видове друштвене потрошње. Њега — пре него што дође до индивидуалне потрошње — оптерећују *троструки* трошкови и одбици. То су 1) „општи трошкови око управљања, који се не односе на производњу“, који ће се, додаје Маркс, одмах знатно смањити у поређењу са оним делом који се троши у капиталистичком друштву и који ће се смањивати у оној мери у којој се развија ново друштво; 2) трошкови намењени „заједничком задовољавању“ потреба — школама, здравственим установама итд. „Овај део“, истиче Маркс, „ће одмах знатно порастати у поређењу с оним колики је он у постојећем друштву и рашће у оној мери у којој се развија ново друштво“; 3) „Фондови за неспособне за рад итд.“¹⁹⁴ Значај ових и раније наведених ставова који се односе на проширену репродукцију са гледишта разграничења са лажним братом социјализма састоји се у томе што се у економију уноси *глобални аршин*, што се економска законитост осветљава са *глобалног становишта* и што се имплицитно одбацује *економски федерализам*, тј. федерализација и феудализација економског система који представљају општу карактеристику и економску суштину прудонизма и који воде у раздруштвљење економије и групно-својински егоизам. Значај ових ставова са принципијелно-теоријског становишта састоји се у томе што представљају фиксирање неких општих законитости социјалистичке економије и што представљају подлогу и руководство њеног практичног усмеравања.

Осветљавајући законитост расподеле на глобалном плану Маркс истовремено указује и на напредак који у овом погледу представља нижа фаза комунистичког друштва у односу на капиталистичко друштво. Тај напредак састоји се у томе што се капиталистичко крњење индивидуалног приноса не компензира, или данас само делимично компензира, док у социјализму оно што се произвођачу одбија за друштвене фондове враћа му се путем *друштвене потрошње*, или, како каже Маркс, да „произвођач оно што губи као приватно лице, добија директно или индиректно као члан друштва“.¹⁹⁵ Овим је Маркс истовремено указао на место и значај друштвене потрошње у кретању ка комунистичком друштву, тј. истакао да кретање у комунизам значи *фаворизовање тог вида потрошње*.

У критици Готског програма Маркс даје најпрецизнију карактеристику *економске револуције* која настаје и која се остварује изградњом бескласног друштва. Пре свега, он истиче да

¹⁹⁴ Ibid., стр. 13.

¹⁹⁵ Ibid., стр. 13.

„социјалистичка организација целокупног рада“ настаје „из процеса револуционарног преображаја друштва“.¹⁹⁶ Затим, он прецизира шта тај револуционарни преображај друштва значи и имплицира у сфери економије. Економска револуција о којој се овде ради састоји се не само у томе што се средства за производњу сасвим подруштвљују него и што индивидуални рад поприма непосредно друштвени карактер а сам производ губи вредносну одређеност. Ради се о правим *квалитативним изменама*, тј. о промени *типа* и *квалитативне* одређености економије. „У друштву које почива на задружним начелима, које се базира на заједничкој својини средстава за производњу, произвођачи не размењују своје производе; ни рад који је утрошен на производе не појављује се овде као *вредност* тих производа, као неко материјално својство које они поседују, јер сад већ, супротно оном што имамо у капиталистичком друштву, индивидуални радови постоје не околишно, него непосредно као саставни делови целокупног рада“ — прецизирао је Маркс.¹⁹⁷

Указујући на суштину економске револуције која карактерише комунистичко друштво као такво и на општу законитост економског преображаја у бескласно друштво, Маркс *подробније* осветљава *специфичне* законитости *економике прелазног периода*, јер је она врло компликована и јер се победнички пролетаријат с њом непосредно сусреће.

За исходни и темељни принцип економике прелазног периода Маркс узима онај принцип којим се *најдубље и најаутентичније* заснива властита основа комунистичког друштва, *принцип укидања експлоатације и најамног односа као таквог*. Зато, насупрот погрешној ласалијанској тези ослобођења рада као циљу пролетерског покрета, он — полази од *једино* правилне и *историјски оправдане* тезе, од „*укидања система најамног рада*“.¹⁹⁸ Овде су оба термина од *суштинског* значаја, јер поред укидања најамног карактера рада и радне снаге као објекта експлоатације, ради се и о укидању *свих* видова најамног односа, што значи самог *система најамног рада*.

Овај Марксов став о укидању најамног односа као основног принципа економске законитости прелазног доба сасвим је у складу са свим ранијим Марксовим текстовима о овом питању. Јединство Марксових гледања на овај проблем је *несумњиво* и оно има *суштински* значај. Ми ћемо то илустровати једним текстом из раног периода који не само иницира сву каснију Маркову критику политичке економије него и најаутентичније дефинише његов фундаментални став у тој критици. „Национална економија полази од рада као од праве душе производње, па раду ипак не даје ништа, а приватном власништву све. Proudhon је из те противречности закључио у корист рада, а против приватног власништва. Међутим, ми увиђамо да је ова

¹⁹⁶ Ibid., стр. 21.

¹⁹⁷ Ibid., стр. 13.

¹⁹⁸ Ibid., стр. 19.

привидна противречност, противречност *отуђеног рада* са самим собом и да је *национална економија изразила само законе отуђеног рада*. Стога ми такође увиђамо да су *наднице и приватно власништво* идентични: јер је надница, као и производ, предмет рада, сам плаћени рад, само нужна консеквенција отуђења рада, и јер се у надници рад такође не појављује као самосврха, него као слуга плаће. Насилно *повишење наднице*... било би само боље *плаћање робова* и не би нити раднику нити раду освојило њихово људско одређење и достојанство“ — писао је млади Маркс у својим *Економско-филозофским рукописима* из 1844. године.¹⁹⁹ Као што се види, у оба периода — у периоду кад се Маркс ова концепција зачињала и у овом каснијем, кад се она прецизира и коначно дограђује, Маркс у први план ставља питање превладавања отуђеног рада и најамног односа као таквог. У овом питању сусрећемо и пуну подударност Марксових и Енгелсових ставова. Критикујући нацрт коалиционог програма, Енгелс као и Маркс тежиште ставља на укидање најамног рада и истовремено прецизира којим путем се то укидање реализује. „Немачка радничка партија бори се за укидање најамног рада и самим тим класних разлика путем остварења колективне производње у индустрији и земљорадњи и у националним размерама“ — истакао је Енгелс.²⁰⁰

Укидање најамног рада и најамног односа као таквог полазни је став већ због тога што капиталистички начин производње почива на експлоатацији најамног рада. Он је полазни став још и зато што без укидања најамног рада и најамног односа уопште нема ни стварног укидања друштвених класа и класног друштва као таквог. Најзад, оно је исходниште и зато јер укидање најамног рада као *најрадикалнији раскид* са старим светом доноси собом и *укидање свих осталих економских закона* везаних за то старо друштво. „Ако укидам најамни рад, онда укидам наравно и његове законе, били они ‚гвоздени‘ или меки као сунђер“ — нагласио је Маркс.²⁰¹ Укидањем система најамног рада — то је, говорећи аутентичним марксистичким језиком, *корен ствари (Wurzel der Sache)*, јер без тога нема ни *изласка из отуђеног рада ни разграничења са лажном браћом социјализма*.

Укидање система најамног рада остварује се — као што је већ речено — пре свега изменом статуса средстава за производњу и изменом односа људи према тим средствима за производњу. Промена статуса средстава за производњу значи да су та средства подруштвљењем — како Маркс овде каже — „постала заједничко добро“.²⁰² Промена статуса средстава за производњу

¹⁹⁹ К. Маркс, Економско-филозофски рукопис из 1844. године, у Зборнику Маркс—Енгелс, Рани радови, „Култура“, Загреб 1953, стр. 206—207.

²⁰⁰ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 18—28. III 1875, наведено издање, с. 36.

²⁰¹ К. Маркс, *Примедбе уз програм немачке радничке партије*, Изабрана дела, наведено издање, т. II, стр. 19.

²⁰² Ibid., стр. 11.

допуњује се и мењањем самих продукционих односа међу људима. Пошто се људи стављају у *исти однос* према средствима за производњу, њихов међусобни однос губи антагонистички карактер, а однос експлоатације основу свог постојања. Једнакост у владању средствима за производњу има фундаменталан значај за економски и социјални преображај у правцу и на путу ка бескласном друштву, јер не само што елиминише групно-својински егоизам него ствара основу и за друге видове људске једнакости, узајамне сарадње и друштвености.

Економика прелазног периода значи и радикалну измену статуса самог рада. Као што је већ истакнуто, рад престаје да буде најамни рад, а радна снага објект експлоатације. Рад постаје *једино средство* опстанка и *једини основ* присвајања производа. Владajuћи економски принцип — како су то стари социјалисти и комунисти приметили — постаје „Од сваког према способностима — сваком према раду“. Другачије речено, производи се расподељују искључиво по основу рада и саобразно објективизираном раду. Овај објективизирани рад вреднује се како са становишта *квантитета* тако и са становишта *квалитета*. Значај принципа расподеле према раду састоји се у томе што: 1) имплицира да *свако живи од свог рада*, тј. што имплицира *негацију најамног рада*, негацију експлоатације произвођача од стране разних нерадикала; 2) што даје *објективни критериј* вредновања, критериј који се може *непосредно и тачно* утврдити; и 3) што елиминише *егалитарну* расподелу производа, која, строго гледано, представља *вид присвајања туђега рада*. Приметимо овде да принцип расподеле према раду имплицира *друштвену хегемонију раничке класе* и да се он *најаутентичније* остварује у условима када политичка власт социјализма стварно представља *конституисање пролетаријата у владајућу класу*.

Економика прелазног периода значи *колективно регулисање* друштвеног рада. Овај став из трећег параграфа коалиционог програма за Готски конгрес Маркс не доводи у питање, јер у целини одговара његовом властитом гледању на овај проблем. Зато га он и узима као основу разматрања економског прелазу у бескласно друштво. Он га прихвата као нешто што се само по себи разуме и зато што *колективно регулисање* друштвеног рада омогућава рационално повезивање рада и усклађивање привредних грана и економских области. Оно истовремено омогућава рационално координирање индивидуалних и друштвених интереса и превладавање супротности индивидуалног и друштвеног интереса, који се у овом домену могу појавити.

Овим преображајима у економији стварају се неке *битне* претпоставке за укидање најамног рада и односа експлоатације и за стварање *адекватне*, тј. *властите* основе комунистичког друштва. Ови преображаји представљају *елементе комунизма* у нижој фази. Али уз елементе комунизма, економика прелазног доба оптерећена је елементима и законитостима капиталистичког друштва на које се она непосредно наслања и из кога ди-

ректно израста. „Овде (тј. у нижој фази — Д.Л.) имамо посла с комунистичким друштвом не онаквим какво се оно *развило* на својој властитој основи, него обрнуто, онаквим какво оно из капиталистичког друштва управо *излази*; с комунистичким друштвом, дакле, које у сваком погледу, у економском, моралном, духовном, носи на себи трагове старог друштва из чије утробе *излази*“ — истакао је Маркс.²⁰³ Управо та околност чини да се у овој фази преплићу елементи старог и новог. То преплитање значи *елеминисање тржишта* као *принципа* и *регулатора* економије, јер су претпоставке тржишне економије укинуте = елемент новог, али и присуство *одређених законитости* које су по свом пореклу везане за робну економију и тржишне односе = трагови старог.

Трагови старог друштва у сфери економије најбоље се огледају на *принципу еквивалентности* који фигурира као *регулативни* принцип у односима произвођача и друштва. По овом принципу поједини произвођач добија назад од друштва — после нужних одбитака — тачно онолико колико је он том друштву дао.²⁰⁴ Пошто он друштву даје одређени индивидуални квантум рада, он од друштва, после одбитка за заједничке фондове, добија потврду колико тачно износи тај његов индивидуални квантум рада и на основу те потврде добија из друштвених залиха средстава потрошње ону количину предмета потрошње на коју је утрошено исто толико рада. Другачије речено, он исту количину рада коју је дао друштву у једном облику добија од друштва у другом облику. „Овде очигледно влада исти принцип који регулише размену робе уколико је та размена једнаких вредности. Садржина и облик су промењени, јер у промењеним околностима нико не може дати нешто друго осим свога рада, и јер, с друге стране, ништа не може прећи у својину појединих особа осим индивидуалних средстава потрошње“.²⁰⁵ Ради се о *еквивалентском праву*, које је у суштини буржоаско право. Ограниченост овог као и сваког права са овог гледишта састоји се у примени једнаког мерила — мерила рада — на неједнаке економске субјекте. Пошто је један произвођач физички и интелектуално јачи од другог, он самим тим за исто време даје више рада и може да ради дуже времена. На тај начин једнако право које влада у економији показује се као „*неједнако право за неједнаки рад*. . . Зато је оно, по својој садржини, *право неједнакости, као и свако право*“.²⁰⁶ Указујући да ће при једнаком радном учинку и, саобразно томе, једнаком уделу у друштвеном фонду потрошње поједини произвођачи добити више него други, Маркс у закључку истиче да се ти недостаци не могу избећи у првој

²⁰³ Ibid., стр. 13—14.

²⁰⁴ Ibid., стр. 14.

²⁰⁵ Ibid., стр. 14.

²⁰⁶ Ibid., стр. 15.

фази комунистичког друштва, јер право не може никада бити изнад дате економске формације.

Превладавање уског правног хоризонта буржоаског друштва и замена буржоаског права истински људским правом остварује се тек у вишој фази комунистичког друштва. Та фаза представља не само потпуно одумирање остатака и трагова старог класног друштва него и сасвим нови, тј. *виши квалитет* у организовању самог бескласног друштва. Друштво почива на *властитој*, тј. *адекватној основи*, а размена се не остварује према објективизираном раду, него *према човековим потребама*. Задовољење потреба обезбеђује се радом према способностима. Маркс овде даје најконцизнију али истовремено и најпрецизнију карактеристику ове фазе комунистичког друштва: „У вишој фази комунистичког друштва, кад нестане ропске потчињености индивидуа подели рада, а с њоме и супротности између интелектуалног и физичког рада; кад рад постане не само средство за живот него и прва животна потреба; кад са свестраним развитком индивидуа порасту и продукционе снаге и кад сви извори друштвеног богатства потеку обилније — тада ће тек бити могуће сасвим прекорачити уски буржоаски правни хоризонт и друштво ће моћи на својој застави исписати: „Сваки према својим способностима, свакоме према његовим потребама!“²⁰⁷

Марксова и Енгелсова критика Готског програма представља значајно обогаћење марксизма у свим његовим основним областима и битним саставним деловима. Изузетан научни значај, као што смо показали, има Марксова критика Готског програма, која без сумње представља један од *најдубљих* и *најзначајнијих* текстова који су изашли из његовог пера. Лишен богатог доприноса оствареног овом Марксовом критиком, марксизам не би био *до краја* развијена наука социјализма, наука ослобођења пролетаријата, укидање класа и изградње бескласног друштва. Додајмо да се овде ради о науци социјализма схваћеној не у позитивистичком или у утилитаристичко-прагматистичком, него — како је сам Маркс волео да каже — у револуционарно-критичком смислу. Управо са овом критиком Готског програма марксизам се појављује *као целовита наука социјализма* (*Wissenschaft des Sozialismus*), наука *не само о најопштијим* него *и о посебно-специфичним законима* револуционарног преображавања света — изградње бескласног друштва и царства човекове слободе. Он је целовита наука социјализма управо *благодарећи јединству тих општих и специфичних законитости*, које је највећим делом и на најадекватнији начин остварено овом Марксовом критиком Готског програма. Ради избегавања неспоразума, истакнимо да ту целовитост узимамо не у смислу затвореног теоријског система, него у смислу *дијалестичке целовитости*, тј. окренутости пракси и историјској развојности.

²⁰⁷ Ibid., стр. 16.

РЕВОЛУЦИОНАРНИ ЗНАЧАЈ И ИСТОРИЈСКА ПОТВРДА
МАРКСОВИХ СТАВОВА ИЗ КРИТИКЕ ГОТСКОГ ПРОГРАМА

Марксова критика Готског програма има не само изузетан научни него и изузетан револуционарни значај. Тај револуционарни значај састоји се: 1) у критици идејно-теоријског и политичког деградирања покрета; 2) у критици трговине принципима и споразумаштва у пролетерском покрету; 3) у критици реалне политике и политичког опортунизма у пролетерском покрету; 4) у истицању значаја класног становишта и критике скретања са класног на секташко становиште у пролетерском покрету; 5) у истицању значаја коначног циља пролетерског покрета; 6) у постављању револуционарне диктатуре пролетаријата као окоснице науке социјализма и практичне борбе за социјализам; 7) у дефинисању основног садржаја и историјске мисије револуционарне диктатуре пролетаријата; 8) у осветљавању основних полуга револуционарног преображаја у социјализму. Због свега тога, Марксова критика Готског програма представља пробни камен револуционарног марксизма.

Овај изузетни револуционарни значај Марксове и Енгелсове критике Готског програма није у право време и у потребној мери уочен од стране Марксових присталица из редова партије. Марксове и Енгелсове присталице нису схватиле Марксово инсистирање на идејно-теоријском разграничењу научног социјализма од ласаловства и од туђих идејних утицаја. Они чак нису схватили повезаност идејно-теоријских уступака направљених у Готи са свим осталим идејним скретањима која су се после Готског конгреса јављала у немачкој радничкој партији. Другачије речено, они нису схватили да су својим идејним уступцима у Готи иницирали и олакшали друга скретања у политичком покрету немачке радничке класе. То је утолико чудније што су Маркс и Енгелс на то често указивали. „Морално и интелектуално падање партије датира од уједињења а могло се избећи да је тада показано мало више уздржљивости и разума“ — истакао је Енгелс у писму В. Либкнехту.²⁰⁸

Неразумевање Марксове револуционарне позиције и поруке садржане у његовој критици Готског програма испољило се већ у првим коментарима Готског конгреса. Тако је Бебел — осврћући се на своју преписку с Енгелсом око резултата Готског конгреса и Марксове критике коалиционог програма, изјавио да му „није ни мало било лако да се споразуме са двојицом лондонских стараца, који су оно што се код нас сматрало као разумна процена, искусна тактика, гледали као на слабости и неодговорну попустљивост“.²⁰⁹ Још веће неразумевање оправданости Марксовог инсистирања на разграничењу марксизма и ласаловства и чишћењу Ласалових теза из партијског програма испољио је

²⁰⁸ F. Engels, Briefe an W. Liebknecht den 31. Jul 1877, Werke, Bd. 34, c. 285—286.

²⁰⁹ A. Bebel, *Aus meinem Leben*, Zweiter Teil, Stuttgart 1911, c. 338.

Меринг у свом познатом раду *Историја немачке социјалне демократије*, која је изашла из штампе само две године после Готског конгреса. Насупрот Марксу који је ишао за тим да разграничи научни социјализам и ласаловство, Меринг је ишао за тим да их што више приближи. У тој тежњи он је отишао тако далеко да је Ласала представио као „осведоченог комунисту у смислу *Комунистичког манифеста*“.²¹⁰ Ласалов раднички програм он је ставио раме уз раме са Марксовим и Енгелсовим *Комунистичким манифестом*. „Могло би се рећи, да је Ласалов раднички програм *Комунистички манифест* у огледалу њемачких прилика“, истакао је Меринг.²¹¹ Представљајући Ласала као Марксовог ученика и следбеника Меринг је зажалио што се њихово пријатељство угасило и тај прекид пријатељства уписао је у грех Марксу и његовој нетрпељивој природи. Изражавајући отворене резерве према Марксовој критици Готског програма, Меринг је изјавио да је Марксова критика Ласала била мотивисана не само научним него и личним разлозима. „Навикнут, иначе, да раднички покрет увијек просуђује према његовом далекосежном домету, овај пута је ствари одвише точно узео под микроскоп те је иза ситних беспомоћности, храпавости и неисправности у изразу тражио заплотњачке намере, којих доиста није било. А ни то се не може порећи, да је његова антипатија према Ласалу у томе писму утјецала на његов суд. Бијаше то исто тако тешка као и неправедна замјерка, кад је рекао, да је Ласал грубо фалсифицирао *Комунистички манифест*...“, устврдио је Меринг у поменутом раду.²¹²

Ово неразумевање револуционарне поруке Маркове и Енгелсове критике Готског програма манифестовало се не само у гледањима појединих актера партије на уједињење фракција него и приликом свих великих идејних и политичких дебата које су се отвориле у покрету после Готског конгреса. Пре свега, оно се испољило приликом афере са Дириномг и Енгелсове критике Диринових схватања. Ова схватања узимала су таквог маха у покрету да су Либкнехт и други актери партије замолили Енгелса да се прихвати пера и обрачуна са Дириномгом. Међутим, иако су апеловали на Енгелсову помоћ, поменути лидери не само да у потребној мери нису подржали Енгелсов демарш, него су га — објављујући његове чланке са дугим прекидима — практично чак и саботирали, што је изазвало не само Енгелсов²¹³ него и Марксов оштар протест и прекор.²¹⁴ А кад је на

²¹⁰ Ф. Мехринг, *Историја њемачке социјалне демократије*, „Култура“, Загреб 1952, књ. II, стр. 216.

²¹¹ Ibid., стр. 303.

²¹² Ф. Мехринг, *Историја њемачке социјалне демократије*, „Култура“, Загреб 1955, књ. IV, стр. 79—80.

²¹³ Упореди: F. Engels, Briefe an H. Ramm den 25. Januar 1877, Werke, Bd. 34, с. 250. Упореди такође: F. Engels, Briefe an W. Liebknecht den 11. April 1877, Werke, Bd. 34, с. 265.

²¹⁴ Упореди: K. Marx, Briefe an W. Bracke den 11. April 1877, Werke, Bd. 34, с. 263.

Готском конгресу партије, који је заседао од 27. до 29. маја 1877. године, Мост иступио с предлогом да се штампање Енгелсових чланака против Дириंगा обустави јер су дуги и за чланство неинтересантни, Бебел је том приликом иступио с предлогом да се Енгелсови чланци не штампају у редовном излагању партијског органа, него у недељном додатку тог органа, што је конгрес и прихватио.²¹⁵ Ово потискивање Енгелсових чланака из редовног излагања у недељни додаток значило је не само игнорисање научног и револуционарног значаја његове полемике, него и јавно деградирање те полемике.

Друго неразумевање значаја револуционарне позиције и поруке садржане у Марксовој и Енгелсовој критици Готског програма испољило се у још драстичнијем виду приликом појаве десног, у суштини *пробуржоаског* скретања у партији, које се манифестовало непосредно после афере са Диригом. Ово скретање се испољило у теоријском органу немачке социјалдемократије Zukunft-у, основаном одлуком Готског конгреса 1877. године. Часопис је финансирао и уређивао реформиста и дириговац Др. К. Хехберг, а чланови редакције били су и неки партијски актери. Својом програмском декларацијом о карактеру поменутог часописа, Хехберг је социјализам претворио у апстрактно-хуманистичку доктрину о личној срећи индивидуа и узајамном братству људи.²¹⁶ На плану економске визије социјализма ово десно скретање значило је заокрет од тематике производње на расподелу и третирање праведне расподеле као најважнијег циља социјалистичког преображаја. Критикујући ово скретање, Маркс је најпре указао да је оно наставак идејно-теоријског срозавања које је започело у Готи 1875. године. „У Немачкој се испољава дух лености у партији не толико у масама колико међу вођама (онима из горњих слојева и 'радницима'). Компромис са ласаловцима водио је компромису и са другим половиностима, у Берлину (*via Most*) са Диригом и његовим 'обожаваоцима'...“, истакао је Маркс.²¹⁷ Разматрајући идејно-теоријску суштину поменутог скретања, Маркс је истакао да се ту ради не само о замени материјалистичког схватања идеалистичким схватањима него и о замени револуционарне позиције либерализмом и апстрактно-демократском позицијом. Карактеришући Диригове обожаваоце као „банду незрелих студената и премудрих доктора“, Маркс је додао да они „социјализму хоће да дају 'виши, идеални правац' тј. да материјалистичку базу (која изискује озбиљан објективни студиј уколико се на њој жели

²¹⁵ Упореди: Protokoll über die Verhandlungen der Parteitage der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands abgehalten zu Gotha, 27—29, Mai 1877.

²¹⁶ Der Sozialismus und die Wissenschaft, Die Zukunft, № 1, 1877. О програму часописа упореди и Марксово писмо Бракеу од 23. октобра 1877, Werke, Bd. 34, с. 305. Упореди о томе и: Архив Маркса и Енгелса, т. I(VI), Партиздат, Москва 1932, стр. 127.

²¹⁷ K. Marx, Briefe an F. A. Sorge den 19. October 1877, Werke, Bd. 34, с. 302.

градити), замењују модерном митологијом са њеним богињама правде, слободе, једнакости и братства. Господин доктор Хехберг који издаје *Zukunft*, заступа овај правац и „купио“ је себи улазницу у партију — претпостављам, с „најплеменитијим“ намерама, али фућкам ја на „намере“. Нешто јадније од његовог програма *Zukunft-a* ретко је, са више „скромне претенциозности“, угледало света“.²¹⁸ Оцењујући овако строго програмску платформу поменутог часописа Маркс је не само одбио да у њему сарађује него је с чуђењем приметио како партијски лидери могу слична схватања толерисати у пролетерском покрету. Ограђујући се од овог скретања, Маркс и Енгелс су апеловали на лидере социјал-демократске партије да схвате суштину поменутог скретања и да се према њему понесу принципијелно пролетерски.

Ово скретање удесно још се снажније испољило у чланку тзв. диришке тројке — Хехберга, Шрама и Бернштајна — посвећеном критичком разматрању немачког радничког покрета и објављеном у новооснованом теоријском органу партије *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, који је финансирао и уређивао Хехберг уз асистенцију представника, партије.²¹⁹ Оно је означило не само рехабилитовање Ласала него и стављање под знак питања свих конститутивних елемената научног социјализма. У ствари, оно је значило одрицање од класног становишта у идејно-теоријским питањима, елитизам у третирању субјективног фактора, прелаз од пролетерске на либералну демократију, капитуланство пред буржоаским системом вредности и сл. Карактеришући десно скретање као замену социјализма социјалном филантропијом, Енгелс је у преписци са лидерима партије наглашавао да је партији потребан не општесоцијалистички орган, како је то тврдио Бернштајн, него „политички, тј. принципијелно социјалистички орган“,²²⁰ и одлучно се оградио од сарадње у поменутом часопису. Увиђајући да немачка радничка класа због недораслости, неактивности и политичког опортунизма руководећих људи све више потпада под буржоаски идејни утицај, Енгелс је заједно с Марксом проценио да је, ради спречавања њеног даљег идејног изрођавања, потребна одлучна и официјелна интервенција. У том циљу они су средином септембра 1879. године упутили партијским лидерима чувено циркуларно писмо. У том писму они су поново истакли одлучујући значај принципа класне борбе и револуционарне оријентације у покрету. „Где се класна борба одбацује као непријатна „груба“ појава, ту као основе социјализма не остаје ништа друго до „истинско човекољубље и празне фразе о „правди“ — истакли су

²¹⁸ Ibid., с. 202—203.

²¹⁹ Rückblicke auf sozialistische Bewegung im Deutschland. Kritische Aphorismen***, Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Zürich, 1879. Red. L. Richter, № 1, September 1879.

²²⁰ F. Engels, Briefe an Bebel den 4. August 1879, Werke, Bd. 34, с. 386.

Маркс и Енгелс.²²¹ Оцењујући ово десно скретање као ситно-буржоаско, Маркс и Енгелс су истакли да се оно јавља „из страха да би пролетаријат, подстакнут својим револуционарним положајем, могао „предалеко ићи“...“²²² Карактеришући носиоце ових схватања као „туђ елемент у партији“, Маркс и Енгелс су упозорили лидере партије да би, уколико они пођу тим путем, „партија била напросто ушкопљена и пролетерској енергији био би крај“.²²³ Указујући на неспојивост пролетерске и буржоаске идеологије они су истакли да је идејно-теоријска чистота услов опстанка у партији и сугерирала руководству да партија из својих редова најури људе који отворено одступају од њене политичке платформе. Ова одлучна Марксова и Енгелсова интервенција дала је убрзо низ позитивних резултата — опортунисти су одступили и смирили се, Хехберг је искључен из редакционе комисије, а од његових идеја одрекли су се сви угледни партијски лидери: Бебел, Либкнехт, Браке и др.

Но, најизразитије неразумевање револуционарне поруке Марксове и Енгелсове критике Готског програма испољило се приликом припремања новог партијског програма и објављивања Марксове критике Готског програма. Образлажући 15. октобра 1890. године на конгресу у Халеу потребу доношења новог програма, који би одговарао новим условима насталим укидањем изванредног закона против социјалиста, Либкнехт је — говорећи о том новом програму — парафразирао Марксову критику Готског програма и полемизирао са Марксом, избегавајући да помене сам Марков спис.²²⁴ Он је и ту спровео праву заверу ћутања у односу на поменути Марков спис.

Уважавајући Либкнехтово образложење потребе доношења новог програма, конгрес је сутрадан, тј. 16. октобра, донео одлуку да се за наредни партијски конгрес, који је предвиђен да се одржи 1891. године у Ерфурту, припреми пројекат тог програма и да се он — ради јавне дискусије — објави у партијској штампи три месеца пре почетка рада поменутог конгреса.

Околност да се на дневни ред поставља питање новог партијског програма дала је повода Енгелсу да устане против завере ћутања у односу на Марксову критику Готског програма и да тај текст учини доступним научној и партијској јавности. Објављивање је било неопходно како ради спречавања анонимног коришћења Марковог текста, као што је то био случај са Либкнехтом, тако и ради спречавања могућег злоупотребљавања и не-

²²¹ Маркс и Енгелс, А. Бебелу, В. Либкнехту, В. Бракеу и другима, 17—18, септембра 1879. Маркс — Енгелс, *Изабрана дела у два тома*, т. II, стр. 471.

²²² *Ibid.*, стр. 470.

²²³ *Ibid.*, стр. 472.

²²⁴ Упореди: *Protokoll über die Verhandlungen der Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands abgehalten zu Halle vom 15—17. Oktober 1890*, Berlin 1890, Упореди о томе и Енгелсово писмо Карлу Кауцком од 23. фебруара 1891, К. Маркс, *Критика Готског програма*; Ф. Енгелс, *Критика наирта Ерфуртског програма*, „Култура“, Београд 1959, стр. 50.

аргументованог интерпретирања поменутог Марксовог списка. „Али што се тиче главног, била је *моја дужност* да ствар објавим чим је програм био стављен на дискусију. Нарочито сад, после Либкнехтова реферата у Халеу, у коме он своје изватке из ње делом употребљава као своје власништво, без икаква жемирања, делом, напротив, полемише против ње не помињући је. Маркс би безусловно тој преради супротставио оригинал, и ја сам био дужан да то учиним уместо њега“ — истакао је Енгелс.²²⁵ Други, битнији разлог објављивања била је потреба идејно-теоријског консолидовања покрета. За време петнаестогодишњег трајања закона против социјалиста није постојала никаква могућност да се у оквиру партије иступи против Ласаловог култа. Период закона против социјалиста не само што није дозвољавао иступање против Ласала него је, напротив, довео до приближавања ајзенаховаца и ласаловаца — ставио их је у ситуацију да ћуте, да се зближују и да готово постану исто. У новим условима објављивање Марксовог списка било је неопходно ради *прецизирања односа* Маркса и Ласала и *довршавања* разграничење марксизма и ласаловства. „Ласал припада историји има већ 26 година. Ако је за време изузетног закона историјска критика о њему ћутала, време је најзад да она дође до свог права и да се расветли Ласалов став према Марксу. Легенда која обавија прави лик Ласала и уздиже га до неба не може да буде партијски симбол вере“.²²⁶ Најзад, објављивање Марксовог списка било је потребно и ради потпомагања акције око доношења новог партијског програма — обезбеђења да се искористе Марксови ставови, превладају Ласалове тезе из ранијег програма и да се нови програм подигне на виши теоријски и идејно-политички ниво. Објављивање — нагласио је Енгелс — „чини немогућном сваку половичност и фразирање у идућем програму и даје неодољиве аргументе које највећи број њих (партијских лидера — Д.Л.) можда не би смео да изнесе из сопствене иницијативе“.²²⁷

Руководећи се поменутим разлозима, Енгелс је Марксов текст припремио за штампу — дотерао стил, избацио непогодне изразе и написао кратак предговор о условима настанка и значаја поменутог Марксовог списка.

Припремајући Марксов спис за објављивање, Енгелс је — како је сам изјавио — знао да ће тон и оштрина Марксове критике изазвати прекоре и негодовања, јер су све дотле лидери ајзенашке партије били навикли да од њега и Маркса „буду дохватани само изванредно нежно... а овога пута су били третирани *sans façon*...“²²⁸ Исто тако, припремајући Марксов спис за

²²⁵ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 23. фебруара 1891, наведено издање, стр. 50—51.

²²⁶ Ibid., стр. 51.

²²⁷ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 5. фебруара 1891, наведено издање, стр. 46.

²²⁸ Ф. Енгелс, Писмо Зоргеу од 11. фебруара 1891, наведено издање, стр. 47—49.

објављивање Енгелс је — како је сам истакао — био свестан да ће тиме бити повређени и неки добри људи, људи који су били актери збивања, али који у ствари нису били криви — као на пример Бебел.²²⁹ Али, истакао је Енгелс, стварна садржина Марксовог списка ће те незгоде више него да компензира.²³⁰

Опремајући Марксов спис за штампу Енгелс га је 6. јануара 1891. године упутио Кауцком да га он као редактор партијског гласила *Die Neue Zeit* објави у том органу. При томе, Енгелс је — како је сам писао — морао прибећи одређеној дипломатској вештини — избећи да обавести Бебела о овој акцији, јер је знао да би у том случају Бебел морао да обавести Либкнехта, који би све учинио да спречи објављивање Марксовог текста.²³¹ Дипломатску обазривост Енгелс је морао да испољава и према самом Кауцком, јер је претпостављао да ће и он зазирати од објављивања Марксовог списка. Енгелсова претпоставка се и практично потврдила. Бојећи се да би изношење конфликта Маркс — Ласал и Марксове критике коалиционог програма партију компромитовало, и да би га то објављивање довело у конфликт с актерима догађаја — Кауцки у почетку није изразио ни најмању спремност да Марксов текст објави. Била је потребна не само дуга преписка и убеђивање, прекори и протести него и директна Енгелсова претња да ће Марксов спис објавити на другом месту — у бечком листу *Arbeiter Zeitung*, па да Кауцки схвати Енгелсову упорност у овом питању и да најзад попусти и Марксов спис да у штампу.²³² Колико је цела ствар око објављивања Марксовог списка била деликатна и одговорна показује сама чињеница да се о свему брижљиво преговарало, да се водило рачуна о свакој речи и да је Енгелс, ради сигурности и аутентичности објављеног текста, затражио од Кауцког да му обавезно препоручено пошаље на увид последњу коректуру.²³³

Ако је Кауцки у почетку пружао отпор објављивању Марксовог списка, он је касније ваљано сарађивао са Енгелсом на овом послу. Зато Енгелс у каснијој преписци око објављивања Марксовог списка држање Кауцког оцењује као услужно и коректно.

²²⁹ Упореди: Ф. Енгелс, Писмо Кауцком, од 23. фебруара 1891, наведено издање, стр. 50. Енгелс изузима Бебела од одговорности у свом писму Бебелу од 1—2. маја 1891. године. Упореди наведено издање, стр. 54.

²³⁰ Ф. Енгелс, Писмо Кауцком од 23. фебруара 1891, наведено издање, стр. 50.

²³¹ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 15. јануара 1891, наведено издање, стр. 44—45.

²³² Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 7. јануара 1891, наведено издање, стр. 44. О овоме упореди такође Енгелсово писмо Кауцком од 5. фебруара 1891, *op. cit.*, стр. 46.

²³³ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 7. јануара 1891, наведено издање, стр. 44. Упореди такође и: Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 15. јануара 1891, наведено издање, стр. 44—45.

Благодарећи успешној сарадњи Кауцког с Енгелсом, Марксов спис је убрзо угледао света, најпре у партијском органу *Die Neue Zeit*,²³⁴ а затим у листу *Vorwärts*.²³⁵

Објављивање Марксовог списка нагло је изазвало дистанцирање, како од стране појединих партијских лидера тако и од самог социјалдемократског руководства. Ово дистанцирање се односи, пре свега, на самог Кауцког.

Ако се Кауцки у току припремања објављивања Марксовог текста коректно држао, он се — иза самог објављивања — јавно оградил од Марксовог критичког подухвата. Констатујући у једном кратком чланку посвећеном партијском програму да „Марксово писмо дотиче само неке стране Ласалове теоријске и практичне делатности“ и да, према томе, „не ваје укупан суд о њему“, Кауцки је, одређујући се према Марксовом критичком спису, истакао да „становиште које је Маркс према Ласалу имао, није становиште Немачке социјалдемократије“.²³⁶ Прихватајући да данас треба објављивати Марксове судове и оцене Ласала „ако се излагањем принципјелних разлика између њих двојице унапређује јасноћа и самостално мишљење у партији“, Кауцки је нагласио да социјалдемократија „не гаји никакав култ хероја“ и закључио да она — због Марксове критике Ласала — „никада неће заборавити шта му дугује“.²³⁷ Осврћући се на саме Ласалове списе и признајући да је у њима „много шта од самог почетка било заблуда“, Кауцки је истакао да „већи део оног што је Ласал рекао и написао управо о теоријском либерализму важи и данас“.²³⁸ Сматрајући да Марксова критика Готског програма даје повода за нека питања, посебно за питање на које ни Марксово писмо не даје одговор, наиме за питање „како је дошло до тога да је Готски програм, упркос свему, прихваћен у свом садашњем облику који се само незнатно разликује од критикованог нацрта“, Кауцки је закључио: „Енгелс није могао да одговори на то питање“ и додао да „одговор може доћи само од оних који су у то време учествовали у преговорима о уједињењу“.²³⁹

Реплика партијског руководства, објављена у *Vorwärts*-у²⁴⁰ и теоријском органу партије »*Die Neue Zeit*«,²⁴¹ била

²³⁴ Zur Kritik des Sozialdemokratischen Parteiprogramms. Aus dem Nachlass von Karl Marx, Die Neue Zeit, № 18, IX Jahrgang, Bd. I, 1890—91, с. 561—575.

²³⁵ Zur Kritik des Sozialdemokratischen Parteiprogramms. Aus dem Nachlass von Karl Marx, Vorwärts, 1—3, Feb. 1891, № 27—28, vom 1. und 3. Februar 1891.

²³⁶ K. Kautsky, *Unsere Programme*, Die Neue Zeit, № 21, IX Jahrgang, I Band, Stuttgart 1891, с. 680.

²³⁷ Ibid.,

²³⁸ Ibid., стр. 681.

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ Ueber den Marx'schen Programmbrief und seine Bedeutung für die kämpfende Sozialdemokratie, Vorwärts, № 37, den 13. Februar 1891.

²⁴¹ Der Marx'schen Programm-Brief, Die Neue Zeit, № 21, IX Jahrgang, Bd. I, 1890—1891, с. 680—681.

је много одређенија и покренула је много више проблема. Она је истовремено много јасније и одлучније дефинисала став о Марксовом односу према Ласалу и самој Марксовој критици Готског програма. Констатујући да је Марксово мишљење о нацрту програма који је Готски конгрес са малим изменама усвојио „сада, пошто је ревизија програма на дневном реду, од веома великог значаја за нас“,²⁴² и да ће Марксово мишљење, због свог значаја, бити узето у обзир, у чланку партијски лидери замерају Марксу на оштром тону и тврдом ставу, и то објашњавају строго приватним карактером његовог писма, истичу да је та оштрина писма непријатно одјекнула у широким партијским круговима и додају да су ту чињеницу непријатељи партије одмах искористили.²⁴³

Одајући признање примаоцима писма што су „одбацили савете научног ауторитета једног Маркса са категоричким „не“ и указујући да су „тада мудро поступали“, писци реплике су нагласили да је објављивањем Марксовог писма „заувек уништена бајка да је Социјалдемократска партија само лутка у Марксовим рукама“.²⁴⁴ Одбацујући покушаје непријатеља да направи јаз између Маркса и Ласала, марксиста и ласаловац, и пледирајући за органско јединство партије, аутори одговора су истакли да „немачки социјалдемократи нису марксовци, нису ласаловци — они су социјалдемократи“.²⁴⁵

Изјављујући да је партија, сазревањем после уједињења, у својим редовима одбацивала свако секташтво, „доследно се ослобађала култа личности и са гвозденом доследношћу подредила личност ствари“,²⁴⁶ аутори одговора су истакли да се овим демократским духом члановима партије обезбедила слобода кретања у оквиру основних партијских норми, онемогућило „стварање догме о непогрешивости“ и спречили секташтво и пропаст, те „нераздвојне пратиоце култа личности и догматизма“.²⁴⁷

Признајући да су „већина ако не и сви били углавном сагласни са теоријским делом критике“, аутори реплике су истакли да је циљ конгреса био „остваривање уједињења обеју фракција, а не формулисање научних ставова“, и истовремено закључили: „Ваљало је извршити избор између научног састанка (wissenschaftlichen Konzil) и социјалистичког конгреса уједињења.

И тако су се учесници одлучили за јединство и за програм уједињења кога је Маркс осудио“.²⁴⁸

Одбијајући да су прихватањем програма који је Маркс осудио направили нешто нечасно, аутори реплике су изјавили да је сасвим било јасно да се ради о компромисном програму и —

²⁴² Der Marx'schen Programm-Brief, op. cit., с. 683.

²⁴³ Ibid., стр. 683—684.

²⁴⁴ Ibid., стр. 684.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Ibid.

бранећи учињене уступке — истакли да „при постизању компромиса свака страна мора нешто и да жртвује“.²⁴⁹ Бранећи сакривање Марксовог критичког списка на Готском конгресу аргументом да би тај спис, да је изнет на конгрес, могао да заведе већину учесника, аутори одговора су нагласили да би у том случају дошло до сукоба већине и мањине и домидације већине над мањином, што би или спречило уједињење или изазвало расцеп, и подвукли да се заслуга партијских актера и конгреса састоји управо у томе што су успели да остваре такво уједињење у коме нема „ни победника ни побеђених“.²⁵⁰

Одбацујући Марксову критику коалиционог програма, аутори реплике су приметили да Маркс због тридесетогодишњег боравка у Енглеској није „могао да има тако тачан суд о немачким приликама“, да је „потценио снагу ласаловског покрета“ и да „није схватао расположење немачког радништва“. Уз то, они су му приписали да је имао претензије да покретом руководи из иностранства, подсетили да је сам Маркс педесетих година био мишљења да се масовним покретом не може руководити из иностранства и у закључку истакли да немачка социјалдемократија „није могла нити ће икада моћи да поднесе да се њој управља из иностранства“.²⁵¹ Бранећи уједињење фракција које су немачки радници желели и које је Готски конгрес постигао, аутори реплике су истакли да је то „јединство немачке социјалдемократије вредело више од десетине беспрекорних програма“.²⁵² Полазећи од тога, они су Готски конгрес оценили као конгрес на који партија „може увек да буде поносна“. Констатујући да Маркс „није ни касније повукао свој суд о уједињењу и програму уједињења“, аутори су — позивајући се на чињеницу да он није иступио из партије — закључили да је он тиме изменио свој суд о самом уједињењу. Истичући да „будућност није дала Марксу за право“, аутори реплике су нагласили да је историја дала за право актерима који су на конгресу остварили јединство и створили јединствену партију. Протестујући што је објављивање Марксовог критичког списка „објављено без знања партијског руководства“, аутори овог одговора су ставили до знања да се партијско руководство „не би сложило са објављивањем у постојећем облику“.²⁵³ Алудирајући на Марксову одвојеност од практичних питања и реалних политичких услова и о ортодоксији својственој таквом становишту, аутори одговора су у завршном делу формулисали свој credo: „Немачка социјалдемократија никада није била ортодоксна; она се клања пред науком, али стоји на тлу чињеница и узима чињенице у обзир. Не жртвујући принципе, партија је увек остала удаљена од принципи-

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Ibid., стр. 686.

јелних зађевица, а користила се условима и односима сходно својим снагама. А и у будућности ће бити тако“.²⁵⁴

Значај ове реплике за проблем који је овде предмет спора је огроман. Поред тога што отвара проблем у свој својој ширини, она открива и интимне побуде актера коалиционог програма и разлоге држања партијских лидера на Готском конгресу. Уз то, реплика представља праву конфронтацију са Марксом и навођење свих аргумената у доказивању спорних ставова. Због свега тога ми ћемо се према њој однети са дужном пажњом. Гледано у целини, реплика показује да се ту ради о сукобу реалне политике и револуционарне позиције, позиције револуционарног реализма. Позитивно у овој реплици Марксу је, свакако, пледирање за демократизам у партији, указивање на потребу одбацивања догматизма и ортодоксије, одбацивање култа личности и руковођења покретом из иностранства, јер су то темељна начела пролетерског покрета и као таква општеприхватљива. Међутим, негативна страна овог одбацивања догматизма, култа личности и др. састоји се у томе што је оно дато на такав начин да се догматска ортодоксија, култ личности и претензија на непогрешивост повезује са Марксом и њему се импутирају, што је неодрживо. Пре свега, сам Маркс је много пре своје критике Готског програма, баш у вези са Бакуњином и Ласалом, категорички осудио култ личности у покрету и указао на колективну одговорност руководства и на значај демократских норми у животу партије. Алузија да је он заједно с Енгелсом хтео да партијом руководи из иностранства никако не стоји, јер је он — како се чак и у самој реплици констатује — од раније одбацивао мишљење да се масовном партијом може руководити из иностранства. Да је он стварно претендовао да партијом руководи из иностранства, он је свакако партију хтео напустити после Готског конгреса и његовог усвајања коалиционог програма. Осим тога, Маркс и Енгелс су у низу својих писама ауторима поменутих реплике истицали да они не желе да се мешају у унутрашње ствари партије, јер партијско руководство боље познаје услове и околности, и да су се мешали само у идејно-теоријској области, и то онда кад је требало исправљати идејно-теоријска скретања.²⁵⁵

Ни став партијских лидера да Маркс није могао да има тачан суд о немачким приликама јер је три деценије био одсутан из Немачке не стоји, јер, за разматрање питања којима се Маркс ту бави, тј. принципијелних, идејно-теоријских и програмских питања — уопште није неопходан боравак у Немачкој, она се подједнако добро могу разматрати и из Немачке и из иностранства. Додајмо да Маркс у време Париске комуне 1871. није бо-

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Упореди о том Енгелсово писмо Бебелу од 20. јуна 1873. Marx—Engels, Werke, Dietz Verlag, Bd. 33, с. 588—589, и Енгелсово писмо Бебелу од 18. III 1875 — наведено издање, стр. 38.

равио у Паризу, па је ипак, гледано у целини, дао најпотпунију и најпознатију оцену Париске комуне.

Својом репликом партијско руководство није доказало да није трговало принципима. Оно није доказало ни да јединство за којим су ишли и које су на конгресу постигли више вреди од принципа. Својом репликом они су само још једном потврдили оно што су Маркс и Енгелс од самог почетка запазили — да су запали у идолатрију јединства и да су ради јединства по сваку цену свесно ишли на идејно-теоријске уступке и напуштање принципа. Жртвујући принципе непосредном практичном успеху, они су не само *потценили* значај принципа у револуционарном покрету него и скренули са марксистичких позиција у принципипијелним питањима пролетерског покрета, што им се — као што ћемо видети — тешко осветило и што се увек тешко свети.

Изјављујући да партијско руководство не би никада објавило Марксов спис у постојећој форми и осуђујући Енгелса што је тај Марксов спис објавио без њиховог одобрења, чланови партијског руководства су још једном показали да нису схватили научни и револуционарни значај поменутог Марксовог критичког списка.

На ову реплику партијског руководства Енгелс је врло смирено и помирљиво реаговао, јер је био свестан да би продубљивање сукоба штетило како интересима партије тако и њему лично. „Чланак у *Vorwärts*-у ме узбуђује ме много. Причекаћу док Либкнехт изнесе целу ствар и онда ћу одговорити на једно и на друго, по могућности у пријатељском тону. У чланку у *Vorwärts*-у треба исправити само неке нетачности (нпр. да ми нисмо хтели уједињење, да догађаји нису дали Марксу за право, итд.) и потврдити оно што је само по себи разумљиво“, истакао је Енгелс.²⁵⁶

Паралелно са објављивањем поменутог чланка, у коме се ограђују од Марксовог односа према Ласалу и његовој критици Готског програма, парламентарна фракција партије бојкотовала је Енгелса због самовласног објављивања Марксовог списка²⁵⁷ и истовремено изјавила да би, због спречавања сличних случајева, партијски орган требало ставити под цензуру партијског руководства. На овај демарш Енгелс је не само оштроумно него и врло духовито реаговао: „Што су се у фракцији чули гласови да *Die Neue Zeit* треба подвргнути цензури, то је заиста дивно... Заиста је бриљантна идеја — немачку социјалистичку науку, пошто се ослободила Бизмаркова закона против социјалиста, ставити под нови закон против социјалиста, који треба да буде

²⁵⁶ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 23. фебруара 1891, наведено издање, стр. 52.

²⁵⁷ О том бојкотовану Енгелса од стране партијских лидера упореди: Ф. Енгелс, Писмо Кауцком од 11. фебруара 1891, наведено издање, стр. 47—48; Ф. Енгелс, Писмо Зоргеу од 11. фебруара 1891, наведено издање, стр. 49; Ф. Енгелс, Писмо Зоргеу од 4. марта 1891, наведено издање, стр. 52—53.

фабрикован и спроведен у живот од самих партијских инстанци“.²⁵⁸

Од осталих реплика на Марксову критику Готског програма и дистанцирања од Енгелсовог објављивања поменутог Марксовог списка посебну пажњу заслужују још две Бебелове реплике, јер — поред заједничких ставова изражених у наведеном одговору руководству — оне осветљавају и неке специфичне стране овог спорног проблема. Објашњавајући Кауцком да њихово неслагање о значају Ласала долази отуда што је Кауцки „теоретичар и догматичар и као такав прецењује теоретичаре исто онолико колико потцењује практичаре“.²⁵⁹ Бебел је високо оценио Ласалово место у немачком радничком покрету — истакао како је он „вршио еминентан утицај на масе“ и да „би без њега покрет тешко тако брзо постао оно што је постао“.²⁶⁰ Навраћајући се поново на Марксову критику коалиционог програма, Бебел је истакао да „*ником из фракције није пало на ум да осуди критику по себи*. Оно што је изазвало љутњу јесте *безобзирност у форми* и то што је објављено мноштво ствари које нису имале везе са самом ствари“.²⁶¹ Истовремено он је указао да је сам Енгелс нехотице нанео штету Марксу, јер се тон који је Маркс употребио против Ласала „уопште оцењује као нешто што је проишло из мржњом задахнуте и ситничарске љубоморе“. Констатујући да тако мисле не само противници партије него и чикашки *Vorbote*, Бебел је у закључку поменутог писма истакао да је и он лично „*такоеђ убеђен да сам Маркс никад не би одобрио ову врсту објављивања*“.²⁶²

Још ерогантнији став према Енгелсовом објављивању Марксовог текста и према самом Марксовом критичком спису Бебел је заузео у свом писму Енгелсу од 30. III 1891. године. То писмо је не само много контроверзније од писма које је Бебел упутио Кауцком, које смо малочас навели, него је шире по тематици, и по садржају интересантније. У том писму Бебел је директно изјавио да је после упознавања Марксовог текста зажалио што се није одлучно ангажовао да се то објављивање потпуно спречи. „Да сам само и слутио нешто о садржају М(арксовог) писма када си ми га први пут поменуо, телеграфски бих замолио К(ауцког) да одустане од објављивања“, истакао је Бебел²⁶³ Напомињући и овде „да на само објављивање *нико* није ставио примедбу“, Бебел се оградио од начина на који је то објављивање реализовано: „Морало је да се изостави из објављеног текста све што је било лично увредљиво и лично

²⁵⁸ Ф. Енгелс, Писмо К. Кауцком од 23. фебруара 1891, наведено из дање, стр. 52.

²⁵⁹ A. Bebel an K. Kautsky den 26. März 1891, August Bebel. Briefwechsel mit Karl Kautsky, Assen, 1971, с. 75.

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Ibid.

²⁶³ A. Bebel, Briefe an Engels den 30. März 1891, August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels. London — The Hague 1965, стр. 408.

компромитијуће, а што није имало ничег заједничког са критиком“.²⁶⁴ Бебел је посебно замерио Енгелсу што је објавио Марксово пропратно писмо Бракеу, јер оно „није погодило Програм, погодило је нас, а поврх свега и мене потпуно недужног... и представило нас као глупаке или преваранте, а такву улогу ни најбољи пријатељи не смеју да вам наметну“.²⁶⁵

Поред ограђивања од начина на који су Марксови списи објављени, Бебел се одређеније оградио и од самог Марксовог третирања Ласала. Поред чисто принципјелних замерки на рачун Марксове критике, он је указао и на штетне последице које је она у покрету изазвала. „Даље, не бих дозволио жестоке испаде против Ласала и то из два разлога. Прво, јер такви испади нису дозвољени а да се истовремено не поднесу докази — а мораш да схватиш да ми данас у Партији имамо посла са стотинама хиљада младих људи, који су одрасли без великог искуства о социјалистичким законима, а с друге стране са хиљадама другова спремних на жртве које је та безобзирна критика потпуно збунила — затим и с обзиром на самог Маркса који је тиме наукао на себе привид личног беса у односу на Ласала. У ствари је знатан део немачке штампе и као што сам недавно видео чак и чикашки лист »Vorbote«, приказао критику против Ласала као личну нетрпељивост и љубомору, а и у фракцији је речено да тиме Марксу није могла да буде учињена услуга. Да су учињене измене — знатно би био побољшан утисак критике и не би се противницима дало у руке оружје које им је дато. Заиста је тешко одговорити у Рајхстагу на алузије и испитивања трулим говорима. Сви напади наших противника нису ме још довели у такву неприлику као што сам како ја, тако и сви ми, довели објављивањем М(арксовог) писма. Бићу срећан када трава порасте над свим тим“ — закључио је Бебел.²⁶⁶

Својим писмом Бебел је у врло драстичнијој форми отворио сва питања везана за Марксове критичке списе и њихово објављивање. Зато је то писмо оправдано изазвало и опширан Енгелсов коментар и реплику. Енгелс је у одговору аргументовано оспорио Бебелову тврдњу да против објављивања као таквог нико није био и показао да је Либкнехт знао за то објављивање, он никада не би дозволио да поменути Марксови списи угледају света. Енгелс је Бебелу уверљиво објаснио зашто није смео да га о целој ствари благовремено обавести и зажалио што није било могуће да они двојица насамо размотре целу ствар и да тиме неспоразуме отклоне без тешкоћа. Прихватајући Бебелов приговор да се из Марксовог текста могло још по нешто изоставити а да целина не трпи штету, Енгелс је одлучно бранио исправност свог поступка — објављивања Марксових критичких списа, и оштро замерио лидерима партије на њиховом противљењу том објављивању. „Ако сте у избору ваших представника погрешни-

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ Ibid., стр. 408—409.

ли и затим, да читаво уједињење не би пропало, морали прогутати програм, ви не можете заиста имати ништа против тога да се сада, *после 15 година*, објави упозорење које сте примили пре коначне одлуке. То вас не жигосе ни као глупаке ни као варалице, осим ако у вашим званичним поступцима претендујете на непогрешивост“.²⁶⁷ Енгелс је енергично оспорио и Бебелову тврдњу да пропратно писмо Бракеу није требало објављивати. „Пропратно писмо сматрам веома важним. Јер у њему се излаже једино правилна политика. Паралелна акција кроз једно пробно време, то је било једино што вас је могло спасти од трговине принципима“ — нагласио је Енгелс.²⁶⁸ Са нарочитом пажњом Енгелс се осврнуо на Бебелов приговор о наводној неправедности Марксове критике Ласала и подробно објаснио зашто се и раније и сада морало одлучно иступати против Ласаловог култа у покрету. „Више нећу дозвољавати да се лажна слава Ласалова одржава и наново проповеда *на рачун Марксов*. Људи који су још лично познавали Ласала и дивили му се — ретки су, а код свих осталих култ Ласала је *чисто вештачки*, створен нашим прећутним толерисањем противно бољем знању, и зато нема чак ни оправдање личне привржености“.²⁶⁹ Ни приговор о тобожњој Марковој зависти на Ласала, Енгелс се није хтео осврнути, јер га то, као нешто неосновано, „дира мање од убода буве“. Протестујући против најава о стављању партијског органа под цензуру, Енгелс је истакао ад га нико не може осудити на ћутање ако се сам решио да говори и уз то саветовао Бебелу и осталима да буду „нешто мање осетљиви а у поступцима нешто мање пруски“.²⁷⁰ У закључку ове своје реплике на Бебелово писмо, Енгелс је лидерима партије скренуо пажњу на значај социјалистичке науке у покрету, на потребу слободног дијалога о научним питањима и на штетност сукоба између носилаца научног стварања и партијских форума. „Вама — партији — *потребна* је социјалистичка наука, а ова не може да живи без слободе кретања. Ту се с непријатностима треба помирити, а то се најбоље чини с достојанством, без трзања. Већ једна, макар и само слаба, напетост, а камоли пукотина између немачке партије и немачке социјалистичке науке била би несрећа и беспримерна бламажа.“²⁷¹

Одобравање на које је наишло Енгелсово објављивање Марковог текста у партијском чланству и позитиван одјек тог Марковог текста у немачком класном покрету и у иностранству деловали су да је Енгелс прешао преко свих непријатности којима је од стране партијских лидера био изложен и да је избегао да са њима полемише о приговорима које су му чинили и о спорним питањима која су покретали.

²⁶⁷ Ф. Енгелс, Писмо Бебелу од 1—2. маја 1891, К. Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, наведено издање, стр. 54.

²⁶⁸ Ibid., стр. 54—55.

²⁶⁹ Ibid., стр. 56.

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Ibid., стр. 56—57.

Неразумевање револуционарних порука Марксове и Енгелсове критике Готског програма дошло је до видног изражаја и приликом редиговања новог партијског програма. Држећи се одлуке Готског конгреса да се за Ерфуртски конгрес припреми преднацрт програма и да се он ради дискусије благовремено објави, дирекција партије припремила је пројекат програма и у року га учинила доступним партијском чланству и јавности. Овај пројекат означио је корак напред у односу на Готски програм, јер су у њему не само биле елиминисане Ласалове тезе него и унети неки битни ставови научног социјализма. Па ипак, у пројекту су дошле до изражаја неке крупне идејно-теоријске и политичке слабости на линији оних садржаних у Готском програму — опортунистичко избегавање става о обарању немачке монархије и успостављању демократске републике, реформистичка илузија да се до немачке републике, па чак и до комунистичког друштва, може доћи мирним путем и, најзад, одсуство става о диктатури пролетаријата као оруђа социјалистичког преображаја друштва.

Подвргавајући поменути пројекат систематској критици, Енгелс је у њему запазио присуство реалне политике и политичког опортунизма. Центрирајући своју критику на основни извор свих поменутих слабости, на опортунизам, Енгелс је истовремено дао и најдубљу карактеристику тог феномена. „Ово заборављање великих основних гледишта ради тренутних интереса дана, ово јурење и посезање за тренутним успехом без обзира на доцније последице, ово жртвовање будућности покрета за љубав његове садашњости, може да буде ‚поштено‘ мишљено, али то јесте и остаје опортунизам, а ‚поштени‘ опортунизам је можда најопаснији од свих“ — истакао је Енгелс.²⁷² Нацрт програма је после доласка Енгелсове критике нешто поправљен, али није битно модификован. Будући центристи су се и у овом случају показали као својеврсни опортунисти. Тај опортунизам огледа се не само у игнорисању Енгелсових критичких примедба него и у односу на објављивање самог тог Енгелсовог критичког текста. Поменути Енгелсов текст лидери партије су објавили тек 1901. године, тј. са пуних десет година закашњења.²⁷³

У овом разматрању неразумевања Марксове револуционарне поруке садржане у критици Готског програма потребно је указати и на још једно Либкнехтово одређивање према Готском конгресу и Марксовој критици коалиционог програма. Осврћући се у својим успоменама о Марксу на спор који је са њим имао око коалиционог програма, Либкнехт је писао: „Потреба за уједињењем између ласаловаца и ‚честитих‘ постала је јасна обема странама, а политичке прилике довеле су до тога да је уједињење постало њужност. Међутим, било је још извесних предрасуда

²⁷² Ф. Енгелс, *Критика нацрта Ерфуртског програма*, наведено издање, стр. 68.

²⁷³ F. Engels, *Zur Kritik des sozialdemokratischen Programmwurfes* 1891, *Neue Zeit*, XX/1, 1901, стр. 5, фф.

које су морале да се узму у обзир и у програму о уједињењу, на коме смо радили, морали смо се одлучити на извесне уступке. Маркс, који, с обзиром да није био у Немачкој, није могао да има увида у ствари онако како ми у земљи, није хтео да зна ни за какве уступке; после дуге размене мишљења са мном, написано је оно чувено писмо о коме се толико говорило пре неколико година. Маркс је дуже времена био љут на мене али ја нисам имао другог избора, главно је био — интерес покрета у Немачкој. Да се радило о томе да ваља само жртвовати један принцип, Маркс би сигурно био у праву; међутим, радило се о пролазном попуштању у циљу постизавања великих тактичких предности за партију. Међутим, не може се говорити о жртвовању принципа ако је та жртва поднета *у интересу принципа*. Да нисам погрешио по том питању, показала је будућност и успех ствари²⁷⁴. Као што се види, Либкнехт је до краја остао самоуверен и упоран бранилац својих ставова и свог дела. Међутим, он је и у овом случају неубедљив, јер се, као што смо видели, у његовом ставу није радило о пролазном попуштању, него о *напуштању* принципа, и јер се принцип не може очувати уступцима у принципијелним питањима. И овај његов текст, као и они које смо раније навели, показује да је Марксов сукоб са партијским лидерима око програма и уједињења фракција у суштини био сукоб реалне политике и политичког прагматизма са револуционарном позицијом и *револуционарним, тј. дијалектичким реализмом*.

Теоријске концепције пред судом историје

У досадашњем излагању било је углавном речи о томе како је Марксова критика Готског програма третирана од стране актера партије и какве су све полемике око ње вођене. То је било неопходно како ради потпунијег и објективнијег сагледавања самог садржаја и револуционарног значаја Марксове критике тако и ради потпуније и објективније оцене самог практичног политичког покрета. Међутим, ми немамо потребе да и даље прослеђујемо шта су о Марксовом сукобу са партијским лидерима рекли други актери или аутори, јер се углавном све мање-више своди на исту антитезу коју смо детаљно разматрали. Уместо ређања гледишта изгледа нам много битније размотрити оно што је сама историја рекла о том сукобу и показати чије је тезе она на крају потврдила. Зато ћемо главну пажњу посветити разматрању овог питања.

Стављајући на пробу обе концепције и све актере овог значајног збивања, историја је убедљиво показала да немачка социјалдемократија ту тешку пробу уопште није издржала.

Ако су се за време последњих Марксових година и све до Енгелсове смрти 1895, године у немачкој социјалдемократији ја-

²⁷⁴ W. Liebknecht, *Karl Marx zum Gedächtniss*, Nürnberg 1896, с. 40.

вљале периодичне идејно-теоријске и политичке девијације на које су Маркс и Енгелс благовремено реаговали, после Енгелсове смрти немачка социјалдемократија пошла је путем отвореног и незадрживог идејно-теоријског изрођавања и политичког дегенерисања. Одлучујући корак у овом погледу направљен је непосредно после Енгелсове смрти. Њега је учинио Енгелсов блиски сарадник и лични секретар Е. Бернштајн. Тај корак значи заокрет од револуционарног марксизма на ревизионизам. Иако је овај демарш Бернштајн представио као безазлено ревидирање тобожњих неадекватних и превазиђених Марксових теза, ту се у ствари радило о отвореном напуштању револуционарног духа и садржаја марксизма. Радило се пре свега о напуштању материјалистичке дијалектике као најдубље теоријске основе марксизма и као алгебре револуције. За Бернштајна „дијалектика је оно издајничко у марксизму“; она је, додаје Бернштајн, „сметња сваком истинском сазнању ствари“.²⁷⁵ У том смислу „оно што су Маркс и Енгелс учинили велико, нису учинили помоћу дијалектике већ упркос њој“ — истакао је Бернштајн.²⁷⁶

Ово напуштање дијалектике пратило је напуштање револуционарне платформе саме социјал-демократске партије. Уместо партије револуције, социјал-демократска партија, наглашава Бернштајн, треба да се одреди и декларише као „демократско-социјалистичка партија реформи“.²⁷⁷ Радило се и о напуштању коначног циља пролетерског покрета и ограничавању политичке делатности на реалне и достижне, тј. непосредне циљеве. „Оно што се уопштено назива коначним циљем социјализма није ништа, а кретање (је) све“ — прецизирао је Бернштајн.²⁷⁸ Радило се и о напуштању позиције диктатуре пролетаријата и замењивању диктатуре пролетаријата либералном демократијом. Диктатура пролетаријата, изјавио је Бернштајн, одговара нижим етапама културно-историјског развоја и заосталим друштвеним условима, а сасвим је неприхватљива за развијеније услове.²⁷⁹ Тим условима, наглашава Бернштајн, „одговара воља већине“ која се обезбеђује путем изборних права и демократских слобода. Тако ревизионизам у суштини представља не само окретање леђа марксизму него и обнављање ласаловства. То обнављање ласаловства и формално је присутно у Бернштајновом делу. Третирајући у IV поглављу своје књиге проблем демократије и социјализма, Бернштајн као мото поменутог одељка узима позна-

²⁷⁵ Е. Бернштајн, Претпоставке социјализма и задаци социјалне демократије, у Зборнику: Марксизам и ревизионизам, „Напријед“, Загреб 1958, стр. 59.

²⁷⁶ Ibid., стр. 69.

²⁷⁷ Ibid., стр. 210.

²⁷⁸ Ibid., стр. 214.

²⁷⁹ Ibid., стр. 169. Бернштајново ограђивање од диктатуре пролетаријата и инсистирање на изборима и општој вољи још потпуније је дошло до изражаја у његовом каснијем раду Von der Sekte zur Partei. Die deutsche Sozialdemokratie einst und jetzt, Jena, 1911, с. 10, фф.

ти Ласалов став из радничког програма којим Ласал увођење општег и непосредног права гласа 1848. г. карактерише као праву зору једног новог историјског раздобља и у коме истиче да онај ко каже опште право гласа узвикује помирење.²⁸⁰ Тако се Бернштајн у својој оријентацији на класно помирење са буржоазијом инспирисао ласаловством. Но, ласаловство се не сусреће само у директном Бернштајновом наслањању на Ласала, него и у самом његовом одређивању појма демократије. Демократија, то је по Бернштајну „одсутност класне владавине“.²⁸¹ Ради се, дакле, о формализирању и декласирању појма демократије. То је деградација социјалистичке демократије на либералну демократију, или демократију за све. Уз то, у Бернштајновој концепцији демократије сусрећемо и еклектичко застрањивање. Демократија, истиче Бернштајн, то је „ознака друштвеног стања, где ни (једној) класи не припада политички привилегиј према целини“.²⁸² Ово еклектичко стављање свих класа у исти план неспојиво је са диктатуром пролетаријата, која значи друштвену хегемонију радничке класе. Смисао оваквог одређивања демократије и јесте поткопавање диктатуре пролетаријата.

Ово напуштање револуционарног духа марксизма и заокрет на ревизионизам изазвао је не само одређеним методом приступа марксизму, него и једним дубљим друштвено-историјским узроцима. У основи ревизионизма као специфичног идејно-политичког феномена лежи декомпозиција радничке класе, аристократизација њених горњих слојева и интеграција тих привилегованих слојева у капиталистички систем. Ради се о гашењу револуционарног центра у западноевропским земљама. Заокрет на ревизију марксизма објашњава се и одређеним специфично немачким појавама: јачањем партијског апарата, стварања партијске бирократије, брзим ширењем синдикалног покрета и појавом синдикалне бирократије, крупним изборним успесима и др., што је створило илузије мирног пута и прецењивања парламентарно-реформистичких метода. Ревизионизам у ствари и представља својеврстан израз чињенице да је Запад са револуцијом углавном завршио, да он улази у мирни период, период легалне борбе, реформизма и парламентаризма. Он ту чињеницу не само изражава него са своје стране и снажно подстиче.

Идејно-теоријско срзавање немачке социјал-демократије које је започело ревизионизмом претворило се убрзо у отворено политичко банкротирање. Ово банкротирање испољило се већ у опортунизму и реформизму у периоду 1910—1912. Оно је дошло до изражаја у познатој Кауцкијевој стратегији исцрпљивања непријатеља, којом је он у ствари скренуо са позиција револуционарног марксизма. На то је прво указала Роза Луксембург у својој полемици са Кауцким, а затим је — позивајући се на по-

²⁸⁰ Е. Бернштајн, Претпоставке социјализма и задаци социјалне демократије, наведени Зборник, стр. 159.

²⁸¹ Ibid., стр. 164.

²⁸² Ibid.

менуто Розино мишљење — то исто подвукао и В. И. Лењин.²⁸³ Даљи израз тог отвореног политичког банкротирања представља држање немачке социјалдемократије у империјалистичком рату 1914—1918, њен социјал-шовинизам, тј. подршка национал-империјалистичкој буржоазији, гласање за ратне кредите, и сл. Оно је уједно значило и крах Друге интернационале као такве.

Срзавање немачке социјалдемократије и социјал-демократских партија Западне Европе уопште наставило се и приликом победе октобарске револуције и успостављања совјетске власти. У овом периоду оно се испољило у три основна вида: 1) у испољивању појма диктатуре пролетаријата — третирању диктатуре пролетаријата као одређеног политичког стања које настаје после освајања власти, а не као *форме* саме пролетерске власти — које је дошло до најпотпунијег изражаја у раду Кауцког посвећеном диктатури пролетаријата.²⁸⁴ Побивајући ову интерпретацију, Лењин је гледиште Кауцког окарактерисао као „најочигледнији пример потпуног и најсрамотнијег банкротства Друге интернационале.²⁸⁵ Ово изрођавање немачке социјалдемократије испољило се и у супротстављању социјалистичке демократије и диктатуре пролетаријата, тј. у одбацивању диктатуре пролетаријата са становишта чисте или апстрактне демократије и у третирању социјалистичке демократије као искључивања диктатуре пролетаријата. Најзад, ово изрођавање испољило се у ограђивању од октобарске социјалистичке револуције и обезвређивању совјетске власти. Социјалдемократски антисовјетизам био је у ствари политички израз дубоког идеолошког срзавања Друге интернационале уопште, а немачке социјалдемократије напосе. У овом свом антисовјетизму лидери социјалдемократије испољили су двојак теоријске слабости. Уместо да пођу од специфичних руских услова и да нови политички систем — и његове слабости оцењују са тих историјских услова, они су саму совјетску ситуацију и систем совјета третирали и оцењивали са становишта развијених услова Запада. С друге стране, уместо да социјалистичку демократију и диктатуру пролетаријата третирају као две стране једне исте ствари, од којих час једна а час друга ступа у први план, они су социјалистичку демократију осамосталили, претворили је у циљ за себе и супротставили је диктатури пролетаријата.

Даљи корак у идејно-политичком срзавању немачке социјалдемократије обележен је доношењем новог партијског програма и његовим усвајањем на Герлицком конгресу, у септембру 1921. године.²⁸⁶ Овај програм представља довршавање скретања

²⁸³ Упореди: В. И. Ленин А. Г. Шљапникову, 27/X 1914, Полное собрание сочинений, т. 49, стр. 21.

²⁸⁴ К. Kautsky, *Die Diktatur des Proletariats*, Wien 1918, с. 20.

²⁸⁵ В. И. Лењин, *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки*, Изабрана дела у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 12, стр. 355.

²⁸⁶ Упореди: Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands abgehalten zu Görlitz, vom 18—24. Sept. 1921, Nürnberg 1922.

партије у десно. Пре свега, он представља отворено напуштање класне пролетерске позиције у одређивању авангарде. Уместо партије најамних радника села и града који се боре за укидање најамног рада, социјалдемократија се у поменутом програму третира у апстрактном одређењу партије радног народа села и града. „Социјал-демократска партија је партија радног народа села и града. Она тежи обухватању на основи општих циљева и стремљења и опште борбе за демократију и социјализам свих који се баве физичким и умним радом и који примају доходак од сопственог рада“ — каже се у поменутом програму.²⁸⁷ Овај програм представља напуштање марксистичког учења о класној борби и диктатури пролетаријата. По њему, социјализам се остварује путем демократије — општег изборног права и демократских реформи, а не путем класне борбе и револуције. Револуција се у ствари деградира на легалитет. Социјализам се идентификује са демократијом, а диктатура пролетаријата замењује слободном народном државом (*freien Volksstaat*). Апстрактна демократија проширује се и на област привреде. Социјалдемократска партија, каже се у поменутом програму, „се бори за владавину привредом слободне народне воље организоване у слободној народној држави“.²⁸⁸ Уместо бескласног друштва, у програм се уводи апстрактна категорија заједништва. Социјалдемократска партија, пише у поменутом програму, бори се „за обнављање друштва у духу социјалистичког заједништва“.²⁸⁹ Герлицки програм представља и формални раскид са марксизмом. Он марксизам апстрахује као нешто што не одговара новим историјским условима и тежњама савременог доба. Ово одбацивање марксизма праћено је не само заокретом ка Ласалу него и официјелизацијом ласаловства. Истински дух Герлицког програма — како су то теоретичари и историчари немачке социјалдемократије одмах утврдили — то је ласаловство,²⁹⁰ ми бисмо рекли Ласалов реформизам, идолатрија демократије и вера у демократска чуда.

Последњи чин овог идејно-политичког срозавања немачке социјалдемократије било је сједињавање центризма и ревизионизма изражено Кауцкијевим коначним преласком на позиције

²⁸⁷ Das Görlitzer Programm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, Берлин 1922.

²⁸⁸ Ibid.

²⁸⁹ Ibid., Герлицки програм био је предмет оштре критике са разних страна и идеолошких платформи. Са становишта центристичке ортодоксије изражене у Ерфуртском програму 1891. са примесом реформизма и ревизионизма њега је критиковао К. Кауцки. Упореди: К. Kautsky, *Die proletarische Revolution und ihr Programm*. Berlin—Stuttgart, J. H. Dietz 1922. Са критиком поменутог програма иступио је и: H. Schöler, *Das Görlitzer Programm der sozialdemokratischen Partei Deutschlands (S.P.D.)*. Ein kritischer Kommentar. Detnold, Meyersche Hofbuchhandlung, 1922, XIV, с. 248.

²⁹⁰ Упореди: P. Kampffmeyer, *Der Geist des Neuen sozialdemokratischen Programm*, Jéna 1922, с. 29. и др. Упореди такође: P. Kampffmeyer, *Sozialistische Theorien und sozialdemokratische Programme*, Stuttgart—Berlin, 1922.

реформизма.²⁹¹ Ово сједињавање центризма и ревизионизма и формално је изражено приликом прославе Кауцкијевог седамдесетог рођендана и Бернштајновим похвалама упућеним Кауцком у одговарајућем јубиларном зборнику,²⁹² као и присуством Бернштајна с десне стране Кауцког и узајамним љубљењем и братимљењем на самој свечаној прослави.

Као што се види, немачка социјалдемократија није издржала пробу историје на коју је била постављена.

Али историја није само потврдила банкротство опортунизма него и тријумф револуционарног марксизма обележен Марксовом критиком Готског програма. Ако је аристократизација радничке класе, бирократизација партијских структура и руководећег врха, изазвала идејно-теоријско изрођавање и политичко банкротство немачке социјалдемократије и Друге интернационале као целине, преносење револуционарног центра у Русију изазвало је оријентацију актера руског радничког покрета на револуционарни садржај марксизма и на оживотворење револуционарних порука садржаних у Марксовој критици Готског програма.

Ово надовезивање на револуционарни марксизам и оживотворење револуционарне поруке Марксове критике Готског програма везано је за осниваче руске социјал-демократске радничке партије и посебно за В. И. Лењина. Већ у својим првим радовима Лењин указује на изузетан значај свесног субјективног фактора — пролетерске авангарде. Питање авангарде то је за њега *исходно* питање пролетерског покрета. Као и Маркс, Лењин указује на принципијелну супротност буржоаске и пролетерске идеологије и снажно истиче значај пролетерске партијности у организованом покрету. Ко и најмање умањује значај пролетерске идеологије тај отвара врата буржоаској идеологији, наглашавао је Лењин.²⁹³ Његово конфронтирање буржоаског објективизма и пролетерске партијности остало је класично у марксистичкој литератури.²⁹⁴ Сасвим у Марксовом духу Лењин гледа и на место и улогу револуционарне теорије у пролетерском покрету. Без револуционарне теорије, истиче Лењин, нема ни револуционарног покрета.²⁹⁵ По њему, улогу авангардног борца може одигра-

²⁹¹ Упореди о томе: К. Kautsky, *Die proletarische Revolution und ihr Programm*, Berlin—Stuttgart, 1922.

²⁹² Упореди: *Der lebendige Marxismus. Festgabe zum 70-ten Geburtstag Karl Kautsky*, Bd. I, Jéna 1924. О том даљем Кауцкијевом реформистичком срозавању и Бернштајновом братимљењу са Кауцким видети: G. Lukacs, *Bernsteinov triumpf*, у зборнику Етика и политика, Загреб 1972, стр. 261—267. Упореди најзад: *Zum Geburtstag*, Ed. Bersteins, Berlin 1930.

²⁹³ В. И. Лењин, *Шта да се ради*, Изабрана дела у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 3, стр. 256.

²⁹⁴ В. И. Лењин, *Економска садржина народњаштва и његова критика у књизи Г. Струвеа*, Изабрана дела у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 1, стр. 379—380.

²⁹⁵ В. И. Лењин, *Шта да се ради*, Изабрана дела у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 3, стр. 242.

ти само она партија која се руководи истински револуционарном теоријом.²⁹⁶

Лењин сасвим у Марковом духу изузетну пажњу придаје идеји преласка у бескласно друштво и прелазног периода из ниже у вишу фазу комунистичког друштва. Он указује не само на научни значај те концепције него и на сву сложеност остваривања тог преласка у заосталој земљи каква је била Русија после освајања политичке власти од стране пролетаријата. У овом погледу могло би се рећи да он иде чак и даље од самог Маркса.²⁹⁷

Лењин, као и Маркс, третира диктатуру пролетаријата као кључну категорију марксизма. Пре свега, диктатура пролетаријата је услов социјалне револуције. „Нужан услов те социјалне револуције је диктатура пролетаријата, тј. извојевање такве политичке власти од стране пролетаријата која ће омогућити да се угуши сваки отпор експлоататора“ — писао је Лењин у програмском докумену Руске социјал-демократске партије, донетом на њеном Другом конгресу 1903. године.²⁹⁸ Диктатура пролетаријата је за Лењина развоје марксизма и либерализма. Марксист је, по Лењину, не онај ко признаје класну борбу, него онај ко класну борбу доводи до диктатуре пролетаријата.²⁹⁹ Полазећи од тог става, Лењин је у полемици са Карлом Кауцким истакао да је диктатура пролетаријата „баш суштина Марковского учења“.³⁰⁰ Лењин је, такође у првом партијском програму, а и у каснијим списима, у Марковом духу одређивао и место партије у систему диктатуре пролетаријата, тј. истицао да је правилна политика авангарде услов успешног остваривања диктатуре пролетаријата.³⁰¹

Лењин сасвим у Марковом духу подвргава оштрој критици тзв. реалну политику и политички опортунизам. Победијајући мењшевичко ограђивање од револуције 1905. г. — конкретно, Плехановљево „Није се требало лаћати за оружје“ — Лењин не само евоцира Маркову критику реалне политике и показује њену актуелност у постојећим руским условима него истовремено истиче и огроман значај револуционарне инспирације и иницијативе.³⁰² Показујући да реална политика води у политички опор-

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ Упореди: В. И. Лењин, *Наредни задаци совјетске власти* (1918); *Велика иницијатива* (1919); *Економика и политика у периоду диктатуре пролетаријата* (1919).

²⁹⁸ Програм Социјалдемократске радничке партије Русије, усвојен на II конгресу 1903. године. — Карл Маркс, *Критика Готског програма*, Ф. Енгелс, *Критика наирта Ерфуртског програма*, Култура, Београд 1959, 163.

²⁹⁹ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, *Изабрана дела* у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 11, стр. 206.

³⁰⁰ В. И. Лењин, *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки*, наведено издање, т. 12, стр. 359.

³⁰¹ В. И. Ленин, *Черновой набросок проекта программы РКП*. Ленинский сборник, XIII, стр. 44—45.

³⁰² В. И. Лењин, Предговор руском преводу писама Карла Маркса Лудвигу Кугелману, *Изабрана дела* у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 5, стр. 349—357.

тунизам, Лењин је борбу против опортунизма схватио и практично поставио као услов победе пролетерске револуције и завођења диктатуре пролетаријата. „Радничка класа не може да оствари свој светскореволюционарни циљ ако не буде водила немилосрдну борбу против ренегатства, бескарактерности, измењарења, опортунизма и беспримерне теоријске вулгаризације марксизма“ — истакао је Лењин.³⁰³

Лењин, у пуној сагласности са Марксом, одбацује демократско звекетање и апстрактну демократију у покрету. Везујући питање демократије са датим класним позицијама и интересима класне борбе пролетаријата, он у третирању овог проблема увек полази од питања ко стоји иза захтева за демократијом. Он указује да класни приступ питању демократије обезбеђује разграничење марксизма од либерализма. „Природно је да ће либерал говорити о ‘демократији’ уопште. Марксист никад неће заборавити да постави питање: ‘за коју класу’ — истакао је Лењин.³⁰⁴ Ограђујући се од апстрактне и либералне демократије, Лењин је, као и Маркс, снажно наглашавао значај демократије у пролетерском покрету.

Лењин сасвим у духу Марксове критике Готског програма придаје изузетну важност питању савезника пролетаријата. Он у још већој мери наглашава потребу везивања сељака за пролетерски покрет и остваривању класног савеза радника и сељака. Тај савез, по њему предствља не само услов победе пролетерске револуције него и услов очувања диктатуре пролетаријата.

Лењин је сасвим у Марксовом и Енгелсовом духу истицао огроман значај пролетерског интернационализма. Исто тако он је подвргавао најоштријој критици свако одступање од тог фундаменталног пролетерског принципа.

Но, Лењин није само деловао у духу порука садржаних у Марксовој притици Готског програма. Он је тај Марксов спис сматрао за један од најзначајнијих Марксових радова. Он је тако рећи једини марксист који је уочио изузетни значај тог Марксовог списка. Зато се он у својој теоријској делатности често и директно надовезивао на тај спис. Кад се непосредно пред револуцију 1917. године поставило питање односа пролетерске револуције и државе, и судбине државе у изградњи бескласног друштва, Лењин се не само надовезао на Марксову критику Готског програма него је Марксове ставове формулисале у тој критици узео као исходне ставове за решавање тих проблема. На основи Марксове критике Готског програма Лењин је решавао не само проблем државе и револуције него и остале економске и политичке проблеме социјалистичког система, Најзад, на основи Марксове критике Готског програма Лењин је написао своје ос-

³⁰³ В. И. Лењин, *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки*, наведено издање, стр. 356.

³⁰⁴ В. И. Лењин, *Пролетерска револуција и ренегат Кауцки*, Изабрана дела у 16 томова, „Култура“, Београд 1960, т. 12, стр. 361.

новно теоријско дело *Држава и револуција*,³⁰⁵ које без сумње представља једно од најзначајнијих дела марксизма после Марксовог *Капитала* и Енгелсовог *Анти-Диринга*. На тај начин континуитет са револуционарним марксизмом показује се не само у основној оријентацији и у општем и битном него и у конкретним питањима, тј. у посебном и појединачном. Додајмо да Лењиново надовезивање на марксизам не значи само преузимање Марксових и Енгелсових ставова, него и њихово практично проверавање, превладавање оних застарелих и обогаћивање и даље развијање оних рационалних и животворних.

Оријентација Лењина и руских марксиста на револуционарне поруке марксизма, посебно на Марксову критику Готског програма, знатно је допринела да се те револуционарне поруке практично оживотворе освајањем политичке власти у октобру 1917. године и успостављањем владавине совјета. Верност револуционарној теорији била је услов успеха саме револуционарне борбе. Док је преношење револуционарног центра у Русију имало *опредељујући* значај у односу на револуционарни садржај марксизма, инспирисање Марксовим револуционарним порукама и овладавање револуционарним духом марксизма имало је *одлучујући* значај у том смислу.

Континуитет са револуционарним марксизмом и Марксовом критиком Готског програма, о коме смо раније говорили, дошао је до пуног изражаја и у периоду конституисања совјетске власти. Он је снажно изражен већ у припреми новог партијског програма за VIII конгрес партије 1919. године. Приликом редиговања пројекта програма Лењин поново прецизира да је диктатура пролетаријата битни услов социјалне револуције и истовремено истиче огроман значај авангарде за успешно усмеравање и остваривање диктатуре пролетаријата. Евоцирајући одговарајуће формулације из партијског програма из 1903. године. Лењин у пројекту овог другог програма још изразитије подвлачи овај став.³⁰⁶

У пуној сагласности са Марксом и Енгелсом, Лењин указује на неопходност идејно-теоријске чистоте програмске платформе и на неопходност разграничавања са свим видовима застрањивања у класном покрету. Напори за остваривање интернационалног јединства класног покрета и за победу совјетске власти, наглашава Лењин, „су неоствариви без одлучног принципијелног раскида и беспощедне борбе против буржоаских изопачавања социјализма, које је победило у врховима велике већине официјелних, с-д' и социјалистичких партија".³⁰⁷

Указујући у Марксовом духу да је политички облик преласка у бескласно друштво диктатура пролетаријата, Лењин као

³⁰⁵ В. И. Лењин, *Држава и револуција*, Изабрана дела у 16 томова, „Култура“, 1960, т. 11, посебно глава IV—V, стр. 224—259.

³⁰⁶ В. И. Ленин, *Черновой набросок проекта программы РКП*, Ленинский сборник, XIII, стр. 44—45.

³⁰⁷ *Ibid.*, стр. 46.

и Маркс снажно истиче да та диктатура представља *виши* тип демократије и да је њен историјски задатак да ту демократију практично оживотвори. „Учврстити и даље развити федеративну републику совјета, као неизмерно вишу и прогресивнију форму демократије, од буржоаског парламентаризма, и као једини тип државе, који на основи искуства Париске комуне 1871, као и искуства руских револуција 1905. и 1917—8, године одговара прелазном периоду од капитализма ка социјализму, тј. периоду диктатуре пролетаријата“.³⁰⁸

Док се на VIII конгресу РКП(б) полази од диктатуре пролетаријата, а сама диктатура пролетаријата третира као највиши облик демократије, у Герлицу се пошло путем негирања диктатуре пролетаријата са становишта политичког либерализма и апстрактне демократије. Два конгреса, два резимеа историје, две историјске судбине покрета.

Као што се види, историја је двојако проверила и потврдила Марковске фундаменталне тезе из његове критике Готског програма — једном у *негативном смислу*, у смислу *неизбежног краха опортунизма* — случај са немачком социјалдемократијом, и Другом интернационалом уопште, а другом — у *позитивном смислу*, у смислу *коначног тријумфа револуционарног марксизма* — октобарска револуција и успостављање совјетске власти. Овај тријумф је због низа *неповољних објективних околности* — економске и културне заосталости земље, затајивања револуције у другим земљама, међународне завере против совјетске власти и сл., а затим и због познатих *слабости у руковођењу партијом и државном изградњом* насталих *после* Лењинове смрти, испољио и неке слабе стране које су знатно штетиле угледу прве земље социјализма. Но, упркос тим слабостима, октобарска револуција и лењинизам као њена идеолошка основа остају велика знамења револуционарног марксизма. . .

Ова двојака потврда Марковских ставова из критике Готског програма у целини важи и за раздобље од октобарске револуције до наших дана. Идеолошко-политичко срозавање савремене социјалдемократије и низа данашњих социјалистичких партија — њихово стварно заостајање чак и за Готским програмом, који је Маркс критиковао пре равно сто година, њихово одбацивање диктатуре пролетаријата у име и са становишта апстрактне демократије, њихово *окретање* грађанском систему вредности и заједно са тим њихово *претварање у оружје буржоаског утицаја на пролетаријат*, с једне, и успостављање диктатуре пролетаријата у *низу* земаља, претварање социјализма у *светскоисторијски процес*, а саме наше епохе у *епоху преласка у социјализам*, с друге стране, — представљају два вида савремене провере и *потврде* Марковских теза из његове критике Готског програма.

³⁰⁸ В. И. Ленин, *Основне задачи диктатуре пролетаријата в России*, Ленинский сборник XIII, стр. 50.

Dragutin Leković

PORTRE HISTORIQUE ET ACTUELLE DE
»LA CRITIQUE DU PROGRAMME DE GOTHA« DE MARX

Résumé

Pour aboutir à la critique du programme de coalition de Marx et d'Engels pour le Congrès du Parti à Gotha l'auteur a montré le procès de l'organisation politique de la classe ouvrière allemande et les bases idéologique et théoriques des groupes politiques donnés, aussi bien que le procès des préparatifs de l'union des fractions et de la lutte idéologique concernant ce programme de coalition.

En faisant une analyse des origines de la doctrine de Lassalle, qui était dans sa première phase le courant principal idéologique et politique du mouvement ouvrier allemand, l'auteur montre que cette doctrine est une synthèse spécifique d'idéalisme classique allemand, de l'ancien libéralisme français, du socialisme utopique français et de certains éléments du marxisme pris dans une forme assez simplifiée. Il explique aussi les raisons principales de la prédomination du lassalisme dans le mouvement ouvrier allemand.

En analysant la structure logique de la doctrine de Lassalle l'auteur fait remarquer la liaison étroite des bases philosophiques et des conclusions politiques de la doctrine socio-politique de Lassalle. Il montre que la dialectique idéaliste avait amené Lassalle sur la voie de démocratie abstraite du réformisme et du libéralisme en général.

En examinant le procès de l'évolution de la doctrine de Lassalle et de celle d'Eisenach et le procès du rapprochement des fractions, en vue de la formation d'une organisation compacte, l'auteur montre que les chefs de la fraction d'Eisenach n'étaient pas au niveau de leur tâche historique dans les négociations concernant l'unification des fractions et la création d'un parti ouvrier unifié. Ils ont surestimé l'importance de l'union et sousestimé l'importance des principes.

L'étude mentionnée montre que tout en critiquant le programme de coalition de l'union des fractions Marx et Engels n'étaient pas contre cette union, mais contre la manière dans laquelle elle a été faite et les concessions données. L'auteur souligne que la portée historique de la critique du programme de coalition consiste dans une étude plus détaillée et dans un éclaircissement critique des éléments constitutifs du lassalisme, en tant qu'une doctrine socio-politique, et de la tactique politique de Lassalle et dans leur délimitation définitive.

La critique du programme de Gotha de Marx est aussi d'une grande importance scientifique et théorique. L'auteur la voit avant tout dans l'établissement théorique d'un période transitoire et dans la détermination des caractéristiques essentielles des principales phases de la société sans classes. Cette portée scientifique consiste aussi dans une détermination précise des rapports de la révolution et de l'Etat et du procès du dépérissement de l'Etat et de formation d'une société sans classe. A cet égard l'auteur précise l'importance de la formulation de la dictature du prolétariat, dans ses traits essentiels — en tant que type spécifique de l'Etat ainsi que la forme politique de la transition de la société de classe à la société sans classes.

L'importance scientifique de cette oeuvre de Marx consiste aussi dans l'éclaircissement de la loi économique de la transition vers la société sans classes, et dans l'explication plus profonde du contenu de la révolution économique, des principes sur lesquels elle repose et les phases de sa réalisation.

Tout en donnant un résumé de l'importance scientifique de cette oeuvre de Marx, l'auteur souligne que, grâce à elle, le marxisme s'est enrichi et est devenu une science complète et élaborée du socialisme.

L'auteur examine aussi la signification révolutionnaire de cette oeuvre de Marx; cette importance consiste pour l'auteur dans la critique de la *Realpolitik*, dans la critique de l'opportunisme politique, dans la nécessité de la posi-

tion des classes, et dans l'obligation de l'application d'une politique de principe.

L'auteur souligne aussi que les collaborateurs de Marx en Allemagne n'ont pas compris le message révolutionnaire de cet écrit de Marx et qu'ils n'ont pas su se servir suffisamment de son contenu révolutionnaire. En restant essentiellement des *»Realpolitiker«* ils sont devenus, comme Marx l'avait prévu, victimes du pragmatisme et de l'opportunisme pragmatique. L'auteur insiste que les concessions idéologiques faites en 1875 ont finalement mené le mouvement sur la voie de dégénération idéologique et de déviation politique. Pour le démontrer, l'auteur considère en détail aussi bien la polémique des dirigeants d'Eisenach avec Engels au sujet de la publication de cet écrit de Marx, leur désolidarisation de cette publication, ainsi que l'évolution idéologique et politique du parti social-démocrate allemand depuis 1891 jusqu'à l'apparition du révisionisme en 1899, passant par le social-chauvinisme en 1914, jusqu'à l'abandon formel du marxisme en 1921 à Görlitz. Dans le cadre de cette analyse l'auteur montre que l'histoire n'a pas donné raison aux auteurs du programme de coalition qui avaient pris la voie de la *»Realpolitik«* et des concessions idéologiques, mais à Marx et Engels qui ont insisté sur la signification des principes idéologique et la conséquence révolutionnaire.

Le grand message historique de la critique marxienne du Programme de Gotha — pas de commerce de principes ni de concessions idéologiques — est toujours actuel et doit être le motto pour l'action politique contemporaine,